

Dovilė Keršienė

CICERONO LAIŠKAI IR RENESANSO HUMANISTINĖS EPISTOLOGRAFIJOS TRADICIJA

Anotacija. Straipsnyje siekiama parodyti, kokią įtaką Europos specifinės laiško kultūros atsiradimui Renesanso laikotarpiu turėjusi romėnų klasiko M. T. Cicerono korespondencija – vienas stambiausių išlikusių asmeninės autentiškos romėnų epistolografijos pavyzdžių. Joje pateikta laiško samprata (laiškas yra tarsi kalba arba pokalbis tarp nesančių vienas šalia kito žmonių), pačių laiškų stilius su kai kuriomis modifikacijomis perėjo į Renesanso epistolografijos teorinius veikalus, vadovėlius, suformavo tam tikrą humanistų korespondencijos pobūdį. Apžvelgus įvairias funkcijas, kurias tuo metu atliko laiškas, reikėtų jį traktuoti ne tik kaip dokumentą, literatūrinį kūrinį arba komunikacijos tarpininką, bet ir kaip svarbų kultūros reiškinį. Tai liudija straipsnyje aptariamai humanistų laiškų rašymo vadovėliai, gausūs Antikos autorių ir pačių humanistų korespondencijos leidimai, mokymo programų bei bibliotekų turinys. Visa tai formavo ir LDK epistolografijos tradicijas.

Raktažodžiai: Markas Tulijus Ciceronas; epistolografija; Erazmas Roterdamietis; Renesansas.

Formuojantis Renesanso kultūrai, didelę reikšmę turėjo Antikos kultūros paveldo įsisavinimas. Jis pasireiškė keletu dalykų: antikinių kalbų ir autorių studijomis (*studia humanitatis*), jų kūrybos leidyba, padariusia Antikos paveldą labiau prieinamą, ir savarankiška kūryba, geriausių antikinės literatūros pavyzdžių sekimu (*imitatio*). Vienu svarbiausių tokio sekimo prozoje pavyzdžiu Renesanso epochoje buvo laikomas romėnų literatūros klasikas Markas Tulijus Ciceronas

(106–43 m. pr. Kr.). Iš jo prozos veikalų (kalbų, retorikos, filosofinių traktatų ir kt.) buvo mokomasi klasikinės lotynų kalbos, stiliaus, iškalbos, argumentacijos, įtikinimo meno ir kt. Renesanso epochoje naujai pažvelgiama ir į Antikos epistolografijos tradiciją. Antikinis laiškų rašymo menas – visų pirma Cicerono laiškai – nuo Francesco Petrarcos (1304–1374) laikų tampa sektinu pavyzdžiu ir naujos epistologafinės teorijos pagrindu, kuri buvo pildoma dar ir graikų bei romėnų laiškų rašymo taisyklėmis.

Gausūs XV–XVI a. Europos humanistų bei Antikos autorių (ypač Cicerono) korespondencijos leidimai, daugybė laiškų rašymo vadovėlių, pagaliau mokymo programų ir tvarkaraščių turinys liudija, jog rašyti, rinkti, skaityti laiškus, apskritai bendrauti, diskutuoti ar mokyti susirašinėjant – vienas mėgstamiausių Renesanso humanistų užsiėmimų; laiškų rašymas tapo ypatingu menu ir mokslu, dėstomu mokyklose ir universitetuose. Šiame straipsnyje aptariame ir paaiškiname, kodėl Cicerono korespondencija buvo tokia svarbi ir įdomi Renesanso žmonėms; kokia Cicerono laiško samprata; kaip jo laiškai veikė Renesanso epistologafijos teoriją ir praktiką. Sieksime parodyti, kokia Cicerono korespondencijos įtaka mokymo programoms, iš kokių laiškų rašymo vadovėlių buvo mokomasi Europoje, Lenkijoje ir Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (LDK).

Tirdami šias temas, susidūrėme su tam tikromis problemomis. Iki šiol Lietuvos mokslininkai didesnę dėmesį telkė į Cicerono retorinius, filosofinius veikalus, o kiek mažiau – į jo korespondenciją, kuri yra vienas stambiausių išlikusių asmeninės autentiškos romėnų epistologafijos pavyzdžių¹. Lietuvoje šio romėnų autoriaus laiškų

¹ Tokio didelio ir taip paveikuso epistologafijos (ypač humanistinės) vystymąsi graikų autorių asmeninių laiškų korpuso iki mūsų dienų nėra išlikę, žr.: *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, Bd. 1, München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1969, p. 261–266; *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, auf der Grundlage von Pauly's Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft bearbeitet und herausgegeben von Konrat Ziegler und Walther Sontheimer, Bd. 2, Stuttgart: Alfred Druckenmüller Verlag, 1967, p. 324–327; *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike: Altertum*, Bd. 3, herausgegeben von Hubert

tyrimų beveik nėra, todėl teko naudotis filologijos klasika tapusiais užsienio mokslininkų tyrimais². Neturime visų Cicerono laiškų vertimo į lietuvių kalbą ar naujesnio kritinio jų leidimo; tai irgi ap sunkino darbą³. Ne itin gausu Lietuvos mokslininkų tyrinėjimų apie Renesanso (tiek Europos, tiek LDK) epistolografiją, laiškų rašymo vadovėlius, Antikos epistolinės teorijos ir praktikos įtaką jos raidai ir pan.⁴; užsienio mokslininkų veikalų šia tema yra gerokai daugiau,

Cancik und Helmuth Schneider, Stuttgart; Weimar: Verlag J.B. Metzler, 1997, p. 1161–1169; *Reclams Lexikon der Antike*, herausgegeben von M. C. Howatson, Stuttgart: Philipp Reclam jun., 1996, p. 145–146.

² Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroniski*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1977; *Античная эпистолография: Очерки*, Москва: Наука, 1967; Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Aufl. 2, Leipzig, 1912 (Aufl. 1, Leipzig; Berlin: Druck und Verlag von B. G. Teubner, 1908); Сергей Утченко, *Цицерон и его время*, изд. 2, Москва: Мысль, 1986; Алексей Лосев, *Античная литература*, под редакцией проф. Азы Тахо-Годи, Москва: ЧеРо, 1997.

³ Straipsniai ir citatoms naudojoms šiais Cicerono laiškų leidimais bei vertimais: *M. Tulli Ciceronis epistolae*, Vol. 2: *Epistolae ad Atticum*, Pars prior: *Libri I–VIII*, recognovit brevique adnotatione critica instruxit W.S. Watt, Oxonii: E typographeo Clarendoniano, 1965; *Cicero: Select letters with historical introductions, notes and appendices*, a new edition based upon that of Watson revised and annotated by W.W. How, Vol. 1: *Text*, Oxford: Oxford University Press, 1974; *Cicero: Letters to friends*, edited and translated by D.R. Shackleton Bailey, Vol. 1–3, Cambridge, Mass., London: Harvard University press, 2001; *Письма Марка Туллия Цицерона к Аттику, близким, брату Квинту, М. Бруту*, перевод и комментарии В. О. Горенштейна, т. 1, Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1949; т. 3, Москва; Ленинград: Издательство Академии Наук СССР, 1951; taip pat naudotasi Cicerono laiškais lotynų kalba, prieinamais internete adresu: <<http://www.thelatinlibrary.com/cic.html>>

⁴ Lietuvių literatūrologijoje laiškai dažniau tirti istorijos arba kokiu siauresniu (teminiu, personaliniu ar pan.) aspektu; daugiau tyrimų paskelbta apie Lietuvos kunigaikščių ar žymesniųjų humanistų laiškus, bet trūksta epistolografijos raidos ar laiško kaip literatūrinio kūrinio, o ne tik kaip dokumento, analizių. Nurodysime keletą reikšmingesnių publikacijų, kuriomis naudojoms rengiant straipsnį: *Metraščiai ir kunigaikščių laiškai*, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 4), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1996, (atskiri straipsniai); *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarytojai Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000 (atskiri straipsniai); Raimonda Ragauskienė, Aivas Ragauskas, *Barboros Radoilaitės laiškai Žygimantui Augustui ir kitiems: Studija apie XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės moterų korespondenciją*, Vilnius: Vaga,

tačiau tik nedidelė jų dalis, ir ne pati naujausia, buvo mums prieinama⁵. Kita vertus, Renesanso epistolografija tokia gausi, jog ją aprėpti ar palyginti su Antikos, Viduramžių korespondencija yra nelengvas uždavinys. Taigi šiuo straipsniu pirmiausia pateiksime bendresnio turinio supratimą apie šį reiškinį.

Iki šių dienų yra išlikę apie 800⁶ Cicerono laiškų, kurie tradiciškai skirstomi į 4 rinkinius⁷: laiškai Titui Pomponijui Atikui, artimiausiam Cicerono draugui (*Ad Atticum*, 16 knygų); susirašinėjimas su įvairiais asmenimis (*Laiškai artimiesiems – Ad familiares*, 16 knygų); laiškai broliui Kvintui (*Ad fratrem Quintum*, 3 knygos); laiškai Markui Brutui (*Ad Brutum*, 2 knygos).

Ne vieno tyrinėtojo pabrėžiama, jog Cicerono laiškai – vieni gyviausių, nuoširdžiausių tekstų visoje antikinėje epistolografijoje, svarbūs atskleidžiant jo asmeninį gyvenimą bei psichologinius bruo-

2001; Eugenija Ulčinaite, „Lietuvos XVI a. humanistų laiškai: Europos tradicija ir savitumas“, in: *Naujas židinys-Aidai*, 1998, Nr. 11–12, p. 483–489; Marcelinas Ročka, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, sudarė ir parengė Mikas Vaicekuskas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 11), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 191–204 ir kt.

⁵ Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, przełożyła, wstępem i objaśnieniami opatrzyła Lidia Winniczuk, (*Biblioteka pisarzy polskich*, Seria B, Nr 7), Wrocław: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1957, p. VII–XXX; *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, herausgegeben von Franz Josef Worstbrock, (*Mitteilung IX der Kommission für Humanismusforschung*), Weinheim: Acta humaniora, 1983; *Listowne Polaków rozmowy: List łacińskojęzyczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Axera i Jerzego Mańkowskiego, Warszawa: Fundacja *Aletheia*, 1992; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, na podstawie lwowskiego pierwodruku opracowali Elżbieta Feliksiak i Mariusz Leś, Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2006 ir kt.

⁶ Įvairūs autoriai pateikia skirtingą išlikusių laiškų skaičių, mat abejojama dėl kai kurių laiškų autentiškumo ir pan.; be to, prie šio skaičiaus pridunami ir Cicerono korespondentų laiškai jam, tad iš viso susidaro apie 900 laiškų korpusas.

⁷ Plačiau apie Cicerono laiškų kiekį, skirstymą, išdėstymo principus rinkiniuose, autentiškumą ir leidimus žr.: Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 384–398; *Lexikon der Alten Welt*, Bd. 1, Zürich; München: Artemis Verlag, 1990, p. 632; *Reclams Lexikon der Antike*, p. 145–146; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 61–63.

žus⁸. Be to, jo korespondencija – tai vienas tikriausių, įdomiausių ir autentiškų Romos istorijos liudininkų; tai lingvistinis gyvosios, šnekamosios lotynų kalbos, kuri šių dienų mokslininkams mažiau žinoma nei graikų, paminklas. Laiškai unikalūs ir leksiniu, ir gramatiniu požiūriu: juose gausu tokių žodžių ir stilistinių figūrų, kurių nėra kituose Cicerono kūriniuose – nei jo oracijose, susijusiose daugiau su oficialia politikos bei teisės kalba ir retorinėmis taisyklėmis, nei filosofiniuose traktatuose, kur jam tekdavo kurti lotyniškus graikiškų filosofinių terminų atitikmenis. Laiškuose Ciceronas naudojo šnekamosios kalbos leksiką, mėgo parataksę, elipsinius posakius. Jo stilius neįtikėtinai įvairus: čia rasime ir žodžių žaismo, sąmojų, anekdotų, ir rimtų politinio bei filosofinio pobūdžio svarstymų. Jis noriai ir taikliai naudoja lotyniškas ir graikiškas patarles bei priežodžius, citatas iš literatūrinių kūrinių. Net tame pačiame Cicerono laiške galima rasti daugybę skirtingų stiliaus bei tonacijos formų. „Negirdėtas kalbos ir stiliaus lankstumas bei laisvumas [laiškuose – *D. K.*] stebina ne mažiau, nei taip pat diferencijuotas kalbų ir filosofinių veikalų stilius. Kalbos tyrinėtoji Cicerono korespondencija yra nepaprastai svarbus gyvosios lotynų kalbos, kokią vartojo išsilavinę žlungančios respublikos laikotarpio romėnai, dokumentas“⁹.

Pats Ciceronas noriai ir dažnai kūrė laiškus: rašė juos ar diktavo namuose (*Ad Quintum fratrem* III, 1 ir 19), būdamas svečiuose (*Ad familiares* XIV, 21, 4), senate (*Ad familiares* XII, 20); stengėsi nepraleisti nė dienos neparašęs laiško savo draugui Atikui¹⁰; sakė, jog sunku rasti stropesnę laišku rašytoją nei jis¹¹; kartais net atsiprašydavo, jog taip

⁸ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 384–398; Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, p. 59–80; Алексей Лосев, *Античная литература*, p. 340; Сергей Утченко, *Цицерон и его время*, p. 307, 335 ir kt.

⁹ Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 386.

¹⁰ *Ad Atticum* VIII, 12: „ut ne quis a me dies intermittatur quin dem ad te litteras“ („kad tik kurios dienos nepraleisčiau neparašęs laiško tau“). – Čia ir toliau versta straipsnio autorės.

¹¹ *Ad familiares* II, 1, 1: „etenim quis est tam in scribendo impiger quam ego?“ („kas yra toks stropus, rašydamas [laiškus], kaip aš?“).

daug ir dažnai rašąs (*Ad Atticum* VII, 12; *Ad Quintum fratrem* I, 1, 45). Žinoma, ir pats labai laukė laiškų, kurių taip pat nemažai gaudavo (*Ad Atticum* VII, 12; IX, 2). Tai paaiškina jo epistolinio palikimo gausą.

Norint suprasti, kaip Cicerono epistolografija veikė Renesanso humanistų veikalus, ko jie iš jo mokėsi, ką perėmė, ką modifikavo, reikia prisiminti, kaip pats rašytojas apibrėžė laišką, jo funkcijas, kokias skyrė jo rūšis ir stilius.

Ciceronas, be abejo, išmanė antikinę, visų pirma suformuluotą graikų teoretikų, epistolografijos teoriją¹². Pagal ją galima išskirti tokias laiško funkcijas, jo rašymo taisykles: 1) laiškas turi atlikti informacinę funkciją; 2) laiškas yra pokalbis (*sermo*), dialogas (*dialogus*) ar kalba (*oratio*) tarp nutolusių vienas nuo kito asmenų (komunikacinė funkcija); 3) laiško stilius turi būti saikingai puošnus, aiškus, be to, laiškas turi būti trumpas, glaustas; jo kalba paprasta, artima kasdienei šnekai; 4) laiškas turi įtikinti arba sujaudinti (ekspresinė funkcija); 5) laiško forma ir tonas turi būti pritaikyti rašančiojo asmens charakteriui bei adresatui (*accidentia personarum*); 6) yra būtinos laiško pradžios ir pabaigos formulės¹³.

Būtina pabrėžti, jog pats Ciceronas nėra parašęs teorinio veikalo apie laiškų rašymą arba paminėjęs kokią konkrečią jam žinomą laiškų

¹² Apie graikų kultūros įtaką Ciceronui žr.: Исая Нахов, „Цицерон и греческая культура“, in: Цицерон: 2000 лет со времени смерти: Сборник статей, Москва: Издательство Московского университета, 1959, p. 72–104; Георгий Кнабе, „Цицерон, античная классика и рождение классицизма“, in: Цицерон: Эстетика: трактаты, речи, письма, Москва: Искусство, 1994, p. 22–23.

¹³ *dtv-Lexikon der Antike: Philosophie, Literatur, Wissenschaft*, Bd. 1, p. 261–264; *Paulys Real-Encyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, herausgegeben von Georg Wissowa, Bd. 3, Stuttgart: J. B. Metzlersche Buchhandlung, 1899, p. 836–843; *Der kleine Pauly: Lexikon der Antike*, Bd. 2, p. 324–327; *Der neue Pauly: Enzyklopädie der Antike*, Bd. 3, p. 1161–1169; Lidia Winniczuk, „Elegie Owidiusza a teoria epistolograficzna“, in: Idem, *Od starożytności do współczesności*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1981, p. 79–100; *Słownik kultury antycznej: Grecja. Rzym*, pod redakcją Lidii Winniczuk, wyd. 5, Warszawa: Wiedza powszechna, 1988, p. 139; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 32–52; Татьяна Миллер, „Античные теории эпистолярного стиля“, in: *Античная эпистолография: Очерки*, p. 5–25.

teoriją ar autorių, rašiusių apie tai. Vis dėlto kai jis laiškuose kalba ta tema (dažnu atveju užsimindamas lyg tarp kitko šalia kitų dalykų), susidaro įspūdis, kad jo adresatai yra susipažinę su epistolografijos reikalavimais. Taigi tam tikras požiūris į laiško rašymo būdus ryškėja būtent iš jo paties korespondencijos.

Cicerono supratimu, laiško paskirtis – keleriopa: 1) jis turi perduoti žinią per nuotolį, t. y. atlikti informacinę funkciją: „Epistularum genera multa esse non ignoras sed unum illud certissimum, cuius causa inventa res ipsa est, ut certiores faceremus absentis si quid esset quod eos scire aut nostra aut ipsorum interesset“¹⁴; 2) užmegzti kontaktą, kalbėtis per atstumą (komunikacinė funkcija): „sed ego, quia, cum tua lego, te audire, et quia, cum ad te scribo, tecum loqui videor, idcirco et tua longissima quaque epistula maxime delector et ipse in scribendo sum saepe longior“¹⁵.

Kaip matėme, Ciceronas teigia, jog yra daug laiškų rūšių, ir nepateikia kokios griežtos, konkrečios klasifikacijos, o pamini tik keletą laiško rūšių. Laiške Kurionui jis nurodo dvi tokias rūšis, kurios jam labiau patinkančios (*duo, quae me magnopere delectant*): 1) oficialūs, „rimti“ laiškai (*genus severum*); 2) privatūs, asmeniniai laiškai (*genus familiare*)¹⁶.

¹⁴ *Ad familiares* II, 4, 1: „Žinai, kad yra daug laiškų rūšių; bet svarbiausia laiško paskirtis, dėl kurios jis ir buvo išrastas, – tai prirėkus pranešti nesantiems apie tai, kas svarbu ar mums, ar jiems“. Rašydamas broliui Kvintui (*Ad Quintum fratrem* I, 1, 13, 37), jis apibrėžia uždavinius, kuriuos turi atlikti laiškas: „illud quod est epistulae proprium, ut is, ad quem scribitur, de iis rebus quas ignorat certior fiat, praetermittendum esse non puto“ („Bet nemanau galįs praleisti tai, kas būdinga laiškui, o būtent, kad tas, kuriam jis rašomas, sužinotų tai, kas jam nežinoma“).

¹⁵ *Ad Quintum fratrem* I, 1, 45: „o kadangi man atrodo, kad aš, skaitydamas tai, kas tavo parašyta, kalbuosi su tavimi, o kai rašau tau, – [taip pat] kalbu su tavimi, tai bet koks tavo ilgas laiškas teikia man ir didžiausią pasitenkinimą, ir pats dažnai rašau tau per ilgus [laiškus]“.

¹⁶ *Ad familiares* II, 4, 1: „Reliqua sunt epistolarum genera duo, quae me magnopere delectant: unum *familiares* et *iocosum*, alterum *severum* et *grave*“ (kursyvas mano – D. K.; „Yra dvi kitos laiškų rūšys, kurios teikia man didelį malonumą: viena – draugiški ir juokaujantys, kita – rimti ir svarbūs“).

Kituose Cicerono laiškuose minimi tokie tipai: laišškai, rašyti laimingu, sėkmingu gyvenimo laikotarpiu (*quibus secundis rebus uti solebamus*); rašyti liūdnomis akimirkomis (*triste genus*)¹⁷; guodžiamieji (*consolare, consolatoria*) arba žadantys (*polliceri*)¹⁸; patariamieji (*suasoria*), prašomieji (*rogatoria*)¹⁹ ir juokaujantieji (*iocosa; Ad Atticum VII, 5, 5*).

Savo korespondencijoje Ciceronas tvirtina, kad laiškas nedaug turįs bendro su teismine ar politine kalba ir kad jame reikėtų naudoti kasdienę šnekamąją kalbą: „verum tamen quid tibi ego videor in epistulis? nonne plebeio sermone agere tecum? nec enim semper eodem modo. quid enim simile habet epistula aut iudicio aut con-

¹⁷ *Ad familiares IV, 13, 1*: „Quaerenti mihi iam diu, quid ad te potissimum scriberem, non modo certa res nulla, sed ne genus quidem litterarum usitatum veniebat in mentem. Unam enim partem et consuetudinem earum epistolarum, *quibus secundis rebus uti solebamus*, tempus eripuerat perfeceratque fortuna, ne quid tale scribere possem aut omnino cogitare. Relinquebatur *triste* quoddam et *miserum* et his temporibus consentaneum genus litterarum. Id quoque deficiebat me, in quo debebat esse aut *promissio* auxilii alicuius aut *consolatio* doloris tui“ („Kai aš jau ne kartą savęs klausiau, ką geriausiai tau parašyti, man neatėjo į galvą ne tik nieko konkretaus, bet net ir kokią laiško rūšį pasirinkti. Mat vieną įprastų laiškų dalį, kuriais mes paprastai naudojames laimingai dalykams susiklosčius, pagrobė laikas (aplinkybės), o likimas padarė taip, kad aš negaliu nieko panašaus parašyti ir apskritai apie tai pagalvoti. Liko viena liūdna ir gailestį kelianti laiškų rūšis, atitinkanti dabartines aplinkybes. Man taip pat trūko gebėjimo parašyti arba žadant padėti, arba guodžiant dėl tavo kančios“).

¹⁸ *Ad familiares VI, 10*: „Antea misissem ad te literas, si genus scribendi invenirem. Tali enim tempore aut *consolari* amicorum est aut *polliceri*“ („Aš anksčiau būčiau tau parašęs laišką, jei būčiau sugalvojęs laiško rašymo būdą. Juk esant tokioms aplinkybėms, draugų pareiga yra arba paguosti, arba pažadėti“); *Ad familiares VI, 13, 1*: „Etsi tali tuo tempore me aut *consolandi* aut *iuvandi* tui causa scribere ad te aliquid pro nostra amicitia oportebat, tamen adhuc id non feceram, quia neque lenire videbar oratione neque levare posse dolorem tuum“ („Nors tokiu sunkiu tau metu man ir derėtų tau parašyti ką nors, kas tave paguostų ar palaikytų, – turint omenyje mūsų draugystę, vis dėlto aš to iki šiol nepadariau, nes man atrodė, kad aš savo žodžiais negaliu nei sušvelninti, nei palengvinti tavo skausmo“).

¹⁹ *Ad Atticum XVI, 16*: „haec epistula non *suasoris* est sed *rogatoris*“ („šis laiškas yra ne *patariamasis*, bet *prašomasis*“).

tioni? quin ipsa iudicia non solemus omnia tractare uno modo. [...] epistolas vero cotidianis verbis texere solemus“²⁰.

Laiške Gajui Trebonijui Ciceronas rašo: „aliter enim scribimus, quod eos solos, quibus mittimus, aliter, quod multos lecturos putamus“²¹. Taigi atsižvelgiama į tai, kam rašoma ir kas skaitys laišką, mat asmeniuose, intymiuose laiškuose galima pasakyti daugiau, nei skirtuose platesniam adresatų ratui ar oficialiam asmeniui. Ir stilius pritaikomas asmeniui bei aplinkybėms. Suprantama, laiško forma irgi priklausė nuo adresato. Pagal epistolografijos taisykles oficialių laiškų antraštėse reikėjo nurodyti oficialius siuntėjo ir adresato titulus. Štai, pavyzdžiui, kai kuriuose Cicerono laiškuose draugui Celijui esama tokios oficialios antraštės: *M[arcus] Cicero Imp[erator] S[alutem] D[icit] M[arco] Caelio Aedili Curuli (Ad familiares II, 11; 12; 13; 14; 15)*. Dar iškilmingesnis pasveikinimas yra laiške Pompėjui (*Ad familiares V, 7*): *M[arcus] Tullius M[arci] F[ilius] Cicero S[alutem] D[icit] Cn[aeo] Pompeio Cn[aei] F[ilio] Magno Imperatori*. Kitų, ne tokių oficialių, laiškų pradžios yra nepalyginamai paprastesnės, pavyzdžiui, *M[arcus] Cicero S[alutem] D[icit] Servio Sulpicio (Ad familiares IV, 6)*; dar kiti, labiau familiarūs, laiškai apsiriboja tik vardais (pavyzdžiui, laiškai Trebacijui prasideda: *Cicero Trebatio*, žr. *Ad familiares VII, 7; 8; 9*). Beje, laiškus giminaičiams ir artimiems draugams Ciceronas rašė savo ranka, kitus diktavo vergams, o kopijas laikė savo namuose²².

Cicerono korespondencijoje yra oficialių laiškų, kurių stilius primena kalbų stilistiką; yra ataskaitų iš Sicilijos, kuriose lengvai pastebime stilistinių bruožų, būdingų vietininko raportams; yra tarsi

²⁰ *Ad familiares IX, 21, 1*: „Bet iš tiesų, koks tau atrodau laiškuose? Ar ne liaudiška kalba su tavimi kalbu? Ar ne visada tokiu pačiu stiliumi? Kuo panašus laiškas į teismo ar politinę kalbą? Net ir teismines kalbas nesame įpratę sakyti vienu stiliumi. [...] Vis dėlto laiškus privalome rašyti kasdieniais žodžiais“.

²¹ *Ad familiares XV, 21, 4*: „vienaip rašome, jei manome, jog mūsų laišką skaitys tik tie, kam siunčiame, kitaip, jei tikimės, kad jis bus skaitomas daugelio žmonių“.

²² Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska: Okres cyceroński*, p. 386.

kokių nedidelės apimties traktatų, kaip, pavyzdžiui, laiškas broliui Kvintui (jame pateikiami nurodymai, kaip turi elgtis provincijos vietininkas). Šie ir dar nemažai kitų tekstų – tai laišakai, kuriuos Ciceronas rašė, neabejotinai galvodamas apie palikuonis ar platesnį skaitytojų ratą.

Didžiąją epistolinio palikimo dalį sudaro tekstai, kuriuose Ciceronas dėstė subjektyvią nuomonę, skelbė asmeniškus vertinimus, dalinosi neviešomis mintimis ir kuriuos jis skyrė vien tik konkrečiam adresatui. Tokie yra jo laišakai bičiuliui Atikui, broliui Kvintui ir Markui Junijui Brutui. Esama nuoširdžių, jaukajamu tonu parašytų tekstų, pavyzdžiui, laišakai jaunam draugui Trebacijui arba Petusui; yra mandagių, bet gana šaltų tekstų, pavyzdžiui, laišakai Matijui. Cicerono epistoliniai tekstai jaunesniajam broliui kupini patarimų ir išpėjimų, o laiškuose konsului Krasui randame diplomatinių vingrybių. Dar esama mandagių laiškų, kuriuose sunku įžiūrėti adresanto nuoširdumą. Ypatingą kategoriją sudaro paguodžiamieji bei rekomendaciniai laišakai, pateikiami 13-oje rinkinio *Ad familiares* knygoje.

Stilistinė, meninė, teminė ir dalykinė įvairovė, gyvenimo, pasaulio ir žmogaus pažinimas, platus autoriaus akiratis ir, žinia, jo vardas bei šlovė pelnė Ciceronui epistolografijos meistro vardą. I a. pabaigoje daugelis jo laiškų buvo publikuoti ir pradėti laikyti epistolinio stiliaus pavyzdžiu²³.

Su krikščionybės atsiradimu Europoje, jos intelektinėmis varžytuvėmis su pagoniškosios Antikos autoritetais ir išitvirtinimu Senajame žemyne Ciceronas, kaip daugelis kitų antikinės literatūros korifėjų, užleido vietą Šventajam Raštui, Bažnyčios Tėvams ir Mokytojams. Prie Cicerono korespondencijos vėl sugrįžta Renesanso epochoje, kai jo laiškus Atikui, broliui Kvintui, Brutui ir Oktavianui 1345 m. Veronoje atrado Francesco Petrarca. Epistolografinį palikimą, o kartu ir visos jo kūrybos vaizdą gerokai papildė dar vienas reikšmingas atradimas: 1389 m. kitas italų humanistas Coluccio

²³ Мария Грабарь-Пассек, „Письма Цицерона“, p. 62.

Salutati (1331–1406) surado kitą gausų Cicerono laiškų pluoštą (*Ad familiares*). Tai turėjo didelės reikšmės epistolografijos žanro sukletėjimui, naujo epistolinio stiliaus formavimuisi. Ypač humanistinės epistolografijos formavimąsi paveikė Francesco Petrarca, Cicerono pavyzdžiu sukūręs laiškų rinkinius *Ad familiares*, *Seniles* (epistoliniai tekstai iš ciklo *Ad posteritatem*), *Variae*, taip pat rinkinį *Sine nomine* (iš viso 623 laišakai). Daugiausia dėmesio Petrarca juose paskyrė asmeniškiesiems dalykams, taip ne tik parodydamas pagarbą romėnų epistolografui, bet ir paliudydamas jo įtaką, bundančią Naujųjų laikų Europos individualizmo dvasią. Kaip ir Ciceronas, Petrarca norėjo laiškais palikuonims perduoti liudijimą apie save, apie savo gyvenimą²⁴. Tokios intencijos puikiai atliepė vėlesnių kartų humanistų nuostatas ir ypač gerai tiko jų kūrybinei raiškai. Sekant Cicerono ir Petrarcos pavyzdžiais, laišškai pradėdami rašyti numatant, kad vėliau jie bus publikuojami ir prieinami platesniam ratui, ar tikintis, kad adresatas laišką duos paskaityti ir kitiems. Tad veikiai renesansinis laiškas įgijo individualistinio atvirumo. Johanas Huizinga, tyrinėjęs Erazmo Roterdamiečio gyvenimą ir jo gyvenamąjį laikotarpį, taikliai pastebėjo, kad tuo metu epistoliniai tekstai pasižymėjo hibridiniu pobūdžiu: humanistinis laiškas buvo pusiau privatus, pusiau viešas. „Tik pamažu, veikiant knygų spausdybai, viešas, spaudai skirtas žodis atsiskyrė nuo privataus, liekančio tik rankraštyje ir skaitomo tik to konkretaus asmens, kuriam jis yra adresuotas“²⁵.

²⁴ Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, in: *Lis-towne Polaków rozmowy*, p. 10. – Daugiau apie Cicerono laiškų atradimą, Petrarcos reakciją į jų turinį ir atsiskleidusią „kitokią“ romėnų oratoriaus asmenybę žr.: Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, Leipzig 1912, p. 211–213; Kazimierz Kumaniecki, *Literatura Rzymska*, p. 384–385; Мария Грабарь-Пасек, „Письма Цицерона“, p. 59–80.

²⁵ Johan Huizinga, *Erazmas*, iš nyderlandų kalbos versta Antano Gailiaus, Vilnius: Aidai, 2000, p. 102; taip pat žr.: Eugenija Ulčinaitė, *Lietuvos Renesanso ir Baroko literatūra*, Vilniaus universiteto leidykla, 2001, p. 112; Karl Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie: Von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, Bd. 1: *Mittelalter, Renaissance, Barock*, Leipzig: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Theodor Weicher, 1914, p. 128.

Petrarcos ir Cicerono korespondencijos išleidimas virto postūmiu gausios laiškų literatūros atsiradimui, plačiai jos leidybai²⁶ ir netgi tam tikram gyvenimo būdai²⁷. Atsižvelgus į tai, kad laiškas buvo vienintelis būdas perduoti žinią – ne tik asmenišką, bet ir viešą: politinę, mokslinę, istorinę ar literatūrinę, – ne vienas epistolografijos raidos ar Renesanso tyrinėtojas teigia, jog iš renesansinio laiško vėliau išsivystė ne kas kita, o žurnalistika²⁸.

Atrastuose laiškuose Ciceronas humanistams pasirodė kitoks nei kalbose ir politiniuose raštuose. Jis atsiskleidė kaip realus žmogus su savo silpnybėmis, abejonėmis, jausmais, žodžiu – individas. Humanistams tai buvo ypač artima, „todėl to meto kultūros veikėjams

²⁶ Iki 1501 metų – inkunabulų eros pabaigos – pasirodė 76 italų humanistų korespondencijos rinkinių leidimai. Jų autoriai: Gasperino (Gasparinus) da Barzizza, Giovanni Bessarione, Leonardo Bruni, Francesco Filelfo, Aeneas Silvius Piccolomini (daugiausia leidimų), Antonio Beccadelli (Panormita), Giammario Filelfo, Francesco Petrarca, Marsilio Ficino, Giovanni Antonio Campano, Giovanni Pico della Mirandola, Angelo Ambrogini (Poliziano), Gianfrancesco Pico della Mirandola, Matteo Bosso. Be to, iki 1520 m. buvo išspausdinta dar 17 lotyniškos humanistinės korespondencijos antologijų. Svarbu ir tai, kad Cicerono kūriniai buvo vieni iš pirmųjų spaudinių: pavyzdžiui, 1465 m. pasauli išvydo jo veikalas *De officiis* (*Apie pareigas*; čia pirmą kartą buvo panaudoti graikų šriftai), o 1467 m. išleisti jo laišakai *Ad familiares*, kurių iki 1500 m. pasirodė net 52 laidos (kai kurios – su komentarais). Palyginimui nurodysime, kad Senekos laišakai buvo išleisti 5 kartus ir 5 kartus raštų (*Opera omnia*) pavidalu. Plinijaus laišakai buvo išspausdinti atitinkamai 7 ir 3 kartus. Reikia pridurti, jog Cicerono veikalai buvo spausdinami specialiu šriftu – ciceru, žr.: Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, p. 10–11; Levas Vladimirovas, *Knygos istorija: Senovė. Viduramžiai. Renesansas. XVI–XVII amžius*, Vilnius: Mokslas, 1979, p. 176–177, 284.

²⁷ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 81.

²⁸ Johanas Huizinga teigia, jog „privalu įsivaizduoti, kad tais laikais epistolinis žanras tam tikra prasme užėmė tą vietą, kuri dabar tenka laikraščiai arba, tiksliau, literatūriniam mėnraščiai, tiesiogiai kilusiam iš mokslininkų susirašinėjimo“. Apie tai, kad laiškas buvęs dienraščiu, periodikos pirmtakas, kalbama ir įvadiname Tadeuszo Brzostowskio straipsnyje: „*Listy ciemnych mężów*, przyczyzna powstania, literaccy poprzednicy i autorzy“, in: *Listy ciemnych mężów*, prelożył, wstępem i komentarzem opatrzył Tadeusz Brzostowski, wyd. 2, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977, p. 5.

laiškas tapo svarbia meno forma, literatūrinio savarankiškumo ženklų ir kūrėjo elegancijos požymiu²⁹. Laiško formos dėka naujoji Renesanso dvasia įgavo raiškumo ir galios, laiškai imtas vadinti netgi tam tikru ginklu³⁰. Spaudos išradimas dar paskatino epistolografijos vystymąsi, o laiškų publikacijos pagausino tos literatūros skaitytojų ratą, padarė informaciją prieinamesnę ir išplėtė mąstymo horizontus³¹.

Pasak Tadeusza Zielińskiego, tyrinėjusio Cicerono įtaką, vertinimus nuo Antikos iki XIX a., „iki to laiko pasaulis žinojo tik beasmenes laiško formas; tai buvo traktatai, kaip Senekos, arba anekdotai, kaip Plinijaus, arba pamokymai, kaip Jeronimo, kurie buvo perteikti laiško forma; individualus (asmeniškas) laiškas kaip literatūrinė forma buvo neįsivaizduojamas“. Renesanso epochoje atradus Cicerono laiškus „išaiškėjo, kad viskas, kas mumyse ir aplink mus vyksta, gali būti literatūriškai išbaigto laiško objektu. Atradimas davė savo rezultatų; humanistai pasidavė Cicerono įtakai ir pradėjo rašyti *familiariter* – kaip tai buvo vadinama. „Eksperimentas“ pasisekė ne iš karto; čia pasiteisino sąmojingas paradoksas, jog reikia įdėti labai daug išmonės, kad taptum natūralus. Bet entuziazmas greitai buvo įvertintas, ir Poggio korespondencija su Niccoli greitai tapo humanistine Cicerono susirašinėjimo su Atiku paralele. Ir tai tik vienas – ryškiausias – pavyzdys. Renesanso tyrėjai vieningai

²⁹ Marcelinas Ročka, „Poleminis Mikalojaus Radvilos Juodojo laiškas ir jo literatūrinė aplinka“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, p. 191; taip pat žr.: Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 166; 172–173.

³⁰ J. Huizinga, kalbėdamas apie Erazmo laiškus, jų įtaką, populiarumą, teigia: „Gražus lotyniškas laiškas buvo brangenybė, kurios vienų kitiems pavydėta“ (Idem, *Erazmas*, p. 102); o Karlas Borinskis pateikia Martino Lutherio žodžius, jog laiškų rašytojai valdą pasaulį, ir Milano didiko Gian Galeazzo mėgstamą posakį apie tai, kad vienas Salutati laiškas jam kenkiaš labiau, nei tūkstantis florentiečių riterių, žr.: Karl Borinski, *Die Antike in Poetik und Kunsttheorie: Von Ausgang des klassischen Altertums bis auf Goethe und Wilhelm von Humboldt*, p. 127–128.

³¹ Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, p. 10–11; Peter Burke, *Renesansas, iš anglų kalbos vertė Laurynas Katkus*, Vilnius: Pradai, 1992, p. 78.

sutaria dėl to, jog humanistiniai laišškai – geriausi šio laikotarpio literatūros paminklai, kuriuose aiškiausiai ir geriausiai galima sužinoti apie autorių gyvenimą; bet už šiuos laiškus labiausiai turime būti dėkingi tik Renesanso svarbiausiai figūrai – Ciceronui. Tai yra tik viena dalis, nors ir nedidelė, tačiau nuo to priklauso visas Renesanso individualizmas, kuris yra ryškiausias šios epochos bruožas³². Taigi Cicerono susirašinėjimo su draugais pavyzdys tampa tam tikru draugystės kultu, madinga bendravimo forma³³.

Renesanse, kaip ir Antikoje, laiškų rašymas buvo ne tik menas, bet ir mokslas. Norint perprasti tą meną, mokėti parašyti elegantišką lotynišką laišką, reikėjo nemažai mokytis: pirmiausia, lotynų kalbos, nes ji tuo metu buvo tarptautinė kalba, jungusi visą Europą ir atvėrusi duris į Antikos pasaulį; retorikos, nes laiško autorius privalėjo įtikinti, sujaudinti, pamokyti adresatą ar įgyti jo palankumą; stiliaus, kuris parodytų išsilavinimą, eleganciją ir t. t. Todėl epistolografijos teorija (*ars epistolandi*) užėmė svarbią vietą mokyklinėse to meto programose šalia gramatikos, stilistikos ir retorikos. Laiškų rašymo disciplina buvo dėstoma universitetuose, ją aiškino gausūs epistolografijos vadovėliai.

³² Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 245–246.

³³ Tai matyti iš Erazmo Roterdamiečio susirašinėjimo (išlikęs net 3141 jo laiškas), daugiau žr.: Erasmus von Rotterdam, *Briefe*, verdeutscht und herausgegeben von Walther Köhler, Wiesbaden: Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, 1947; Johan Huizinga, *Erasmas*, p. 101–102 ir kt.; *Korepondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełożyła i opracowała Maria Cytowska, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1969. Net portretuose neretai humanistai buvo vaizduojami su laiškų rankoje, pavyzdžiui, žinomas Erazmo portretas, nutapytas jo bičiulio Pieterio Gilleso. Minėto įvadinio straipsnio autorius Tadeusz Brzostowski, nenagrinėdamas epistolografijos kaip literatūrinio žanro vystymosi, aiškina, kodėl veikalo *Epistolae obscurorum virorum*, leisto kelis kartus vis papildant XVI a. pr.–XVII a. pab. (1515, 1516, 1517, 1689), autoriai pasirinko būtent tokią – laiškų – formą savo sumanymui įgyvendinti, žr.: „Listy ciemnych mężów, przyczyna powstania, literaccy poprzednicy i autorzy“, p. 5–6. T. Zieliński teigia, jog nuo masių atsiskyrusi intelektualų humanistų bendrija buvo gera terpė draugystės kultui: Poggio ir Niccoli, Valla ir Beccadelli, Traversari ir Guarino – vadinamosios „poros“ – tai yra besitęsiantis Cicerono ir Atiko prototipo pasikartojimas, žr.: Thadeusz Zieliński, *Cicero im Wandel der Jahrhunderte*, p. 249.

Cicerono įtaką humanistinio laiško žanro raidai ir specifikai gerai atspindi Renesanso epochoje itin gausiai leidžiami laiškų rašymo vadovėliai (*ars epistolandi, modus epistolandi*). Jų yra parengę beveik visi žymiausi to meto Vakarų Europos humanistai: Lorenzo (Laurentius) Valla (1406–1457), Niccolò Perotti (Nicolaus Perottus, 1430–1480), Konradas Celtis (Conradus Celtes, 1459–1508), Jonas Liudvikas Vivesas (Joannes Ludovicus Vives, 1492–1540), Francesco Negro (Franciscus Niger, 1452–po 1523), Kristupas Hegendorfinas (Christophorus Hegendorphinus, 1500–1540) ir kt.; ypač populiarus buvo Erazmo Roterdamiečio (Desiderius Erasmus Rotterodamus, 1469–1536) veikalas *Apie laiškų rašymo meną* (*Opus de conscribendis epistolis*, 1522), perspausdintas keliasdešimt kartų.

To meto epistolografijos vadovėlius galėtume suskirstyti į tris tipus³⁴:

1. Stiliaus patarimų rinkiniai, kuriuose šalia pateiktų sektingų literatūrinio stiliaus pavyzdžių, sinonimiškų posakių ir t. t., esama ir nurodymų, koks turėtų būti laiškų stilius, kaip gražiai ir elegantiškai juos rašyti. Tie rinkiniai buvo vadinami: *Elegantiae, Elegantiolae, Hortuli elegantiarum*. Reikia pasakyti, kad jų būta kiek mažiau nei kitų vadovėlių tipų³⁵.

³⁴ Pasitelksime lenkų tyrinėtojos Lidijos Winniczuk vadovėlių klasifikavimą, pateiktą jos įžanginiame straipsnyje „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, in: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, p. VIII–IX; taip pat XV–XVI a. laiškų rašymo vadovėlius, rastus šio straipsnio autorės mokslinėse Vilniaus bibliotekose.

³⁵ Lidia Winniczuk pateikia vieną tokio pobūdžio pavyzdį: *Laurentii Corvini Hortulus elegantiarum*, Wrocław: Baumgarten, 1503. Vilniaus universiteto bibliotekos Retų spaudinių skyriuje mums taip pat pavyko rasti vieną tokios rūšies nežinomo autoriaus vadovėlį: *Elegantiarum uiginti precepta ad perpulcras conficiendas epistolas: multum utilia necnon necessaria*, Impressum Daunterie: Per me Jacobum de Breda, 1506 (VUB – II-4541; knyga minima: *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai*: Katalogas, sudarė Nojus Feigelmanas, Irena Daugirdaitė, Petras Račius, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2003, p. 149; šį šaltinį toliau perteiksime santrumpa *VUBP*).

2. Rinkiniai tikrų arba fiktyvių laiškų, leidžiamų kaip pavyzdžiai besimokančiam jaunimui (*ad usum studiosae iuventutis*)³⁶.

3. Laiškų rašymo vadovėliai, pateikiantys laiško apibrėžimą, struktūrą, rūšis; juose aptariamas laiško stilius, naudotinos retorinės priemonės, sentencijos ir t. t. Juose gausu pavyzdžių: Antikos autorių, iš kurių dažniausiai minimas Ciceronas, Bažnyčios Tėvų, humanistų (neretai vadovėlio autoriaus draugai, pažįstami, giminaičiai ar šiaip žymūs amžininkai) laiškai. Tokie vadovėliai yra žinomi įvairiais pavadinimais: *Modus epistolandi*, *Ars epistolandi*, *Methodus epistolandi*, *Manuductio*, *Formula*, *Opus de conscribendis epistolis*, *De componendis*

³⁶ Lidia Winniczuk pateikia tokius veikalus: *Francisci Philelphi Breviores elegantioresque Epistolae, omnibus qui pure et latine scribere cupiunt multum utiles et necessariae, summa ex eiusdem toto volumine diligentia collectae ac iterum ad unguem revisae*, Impressum Cracoviae, 1505 (kiti leid.: 1509, 1512, 1513, 1517); *Epistolae exemplares communiore Bernardini Feyge alias Caricini de Wratislavia in studio communi Cracoviensi conscripte*, Lipsk, 1500. Šį Krokuvos studento kūrinėlį galima rasti knygoje: *Humanizm i reformacja w Polsce: Wybór źródeł dla ćwiczeń uniwersyteckich*, wydali Ign. Chrzanowski i Stanisław Kot, Lwów-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1927, p. 127–129. Vilniaus bibliotekose radome du Francesco Filelfo (Franciscus Philelphus) laiškų leidinius: viename, tokiame pat kaip mini Winniczuk, kartu įdėti ir Angelo Poliziano laiškai (Impresse Dauentrię: Per me Jacobum de Breda, 1506; VUB – II-4536; *VUBP*, 304); kito, išleisto Vienoje 1520, antraštė tokia: *Francisci Philelphi Epistolarum summa diligentia excerptarum liber nuper quam emendatiss. impressus. Epistolae item duae ex Ioanne Pico Mirandulano. Altera: de stilo philosophorum: et an eloquentia in philosopho desideranda sit declamatoria. Altera de vita recte instituenda et inibi ad idem praecepta quaedam gravissima*, Impressum Viennae Austriae: In aedibus Ioannis Singrenii, 1520 (VUB – II-2337; *VUBP*, 304). Reikia pasakyti, jog Filelfo laiškai buvo labai populiarūs, sulaukė daug leidimų, iš jų buvo mokomasi ne tik Lenkijoje, bet ir Lietuvoje: apie tai žr. in: *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994, p. 22, 27; Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1935, p. 19–20. Čia galime paminėti dar vieno autoriaus vadovėlį, rastą VU bibliotekos Retų spaudinių skyriuje, sudarytą iš pavyzdinių laiškų: Johannes Sommerfeld (Aesticampianus), *Modus epistolandi Ioannis Aesticampiani, viginti genera epistolarum complectens castigatissime impressus, mendis quibusdam emaculatus, distinctionibus, substructionibusque, ut quisque locus exigebat, diligenter appositis, ut vel mediocriter eruditus, in hoc opusculo privata lectione proficere possit*, Impressum Cracoviae: Per Hieronymum Vietorem, 1522 (VUB – II-2341; *VUBP*, 347).

epistolis. Dažniausiai vartojamas terminas – *Modi epistolandi*. Šios rūšies vadovėlių yra daugiausia³⁷.

Iš visų šių trijų vadovėlių tipų laiškų rašymo meno ir teorijos buvo mokomasi ir Lenkijoje, ir LDK. Dalis jų buvo gabenama iš Europos, o kita – spausdinama vietoje³⁸. Tikslių žinių apie tai, kokiais laiškų rašymo vadovėliais mokiniai galėjo naudotis LDK mokyklose, nepavyko rasti, tačiau dėl to, jog gana daug jų leidimų radome Vilniaus bibliotekose, galime daryti išvadą, kad ir Lietuvoje jais buvo naudojamosi. Be to, nemažai LDK jaunuolių, ypač kol nebuvo įsteigtas Vilniaus universitetas, mokėsi Krokuvos, Prahos, keliose Italijos aukštosiose mokyklose, kuriose, tikėtina, laiškų rašymo mokslo buvo mokoma iš tų epistolografijos vadovėlių, kurių jie galėjo parsivežti ir namo³⁹. Jų galėjo turėti ir LDK mokyklų bei universiteto pedagogai, apsišvietę humanistai, bibliofilai, valdovo kanceliarijos tarnautojai ir kt. Palyginimui galime pasakyti, kad Lenkijoje, pasak L. Winniczuk, epistolografijos mokslo vystymasis suaktyvėjo 1489–1538 metais, o jo pradžiai postūmį davė Konrado Celčio pranešimo *Apie laiškų rašymą* (*De conscribendis epistolis*), skaityto 1489 m. liepos 23 d. Vengrij

³⁷ Straipsnio autorė Vilniaus mokslinėse bibliotekose peržiūrėjo 10-ies autorių 15 tokių vadovėlių leidimų. Tai daugiau ar mažiau žinomų Europos, taip pat Lenkijos humanistų kūriniai (Conradus Celtus, Joannes Ludovicus Vives, Franciscus Niger, Christophorus Hegendorphinus, Erasmus Rotterodamus, Augustinus Dachus, Philippus Beroaldus, Rodericus Dubravus, Simon Verepaeus, Jacobus Vimpelingus). Minėtame straipsnyje Winniczuk pateikia 1496–1538 m. pasirodžiusių Krokuvoje epistolografinių traktatų leidimų ir jų autorių lentelę, kurioje iš viso rasime išvardytus 35 penkiolikos Europos ir Lenkijos autorių darbų leidimus. Tyrinėtoja teigia, jog Lenkijos epistolografų vadovėliai nebuvo originalūs, jie daugiau ar mažiau naudojami savo pirmtakų – Europos humanistų – darbais (p. IX–X).

³⁸ Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, p. IX–X; Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, p. 19–20. Plg.: Daiva Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, (*Senosios literatūros studijos*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2004, p. 156–157.

³⁹ Marcelinas Ročka, „Lietuvių studentai Krokuvoje ir humanizmo pradžia Lietuvoje (XV a.–XVI a. pradžia)“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, p. 43–70.

bursoje, publikacija 1492 m. Ingolštate. 1538 m. epistolografijos raidos pakilimas Lenkijoje tarsi sustojo, mat tais metais Krokuvos universitete, rektorijaujant Gžegožui iš Stavišyno (Grzegorz ze Stawiszyna), remiantis universiteto nuostatais (*Statuta nec non Liber Promotionum Philosophorum Ordinis in Universitate Studiorum Jagellonica*, 1538), iš mokymo programos buvo pašalinti epistolografiniai Francesco Negro⁴⁰ ir Erazmo Roterdamiečio vadovėliai, o vietoj jų įvestas autentiškų Cicerono laiškų skaitymas⁴¹.

Humanistų laiškų rašymo vadovėliuose arba atskiruose lotynų kalbos gramatikos ar retorikos poskyriuose, kuriuose trumpai apžvelgiama laiško teorija ar pateikiami laiškų pavyzdžiai, laiškas apibrėžiamas iš esmės dvejopai: tai – laiškas-pokalbis, dialogas (*sermo, dialogus*) arba laiškas-kalba (*oratio*). Taigi lankstus, griežtai neapibrėžtas Cicerono požiūris į laišką kaip kalbą arba pokalbį Renesanso epochoje sąlyginai padalina humanistus tarsi į dvi „stovyklas“, kurių viena labiau propagavo privačios korespondencijos (*genus familiare*) tipą, kur kalba ir stilius primena gerų pažįstamų pasikalbėjimą, dialogą, draugiško pokalbio atmosferą laiške, tą ciceroniškąjį „iocari“, vengiantį moksliskumo, kiek labiau būdingą humanistams pasauliečiams (pvz., Poggio Bracciolini (1380–1459), Francesco Filelfo (1398–1481), Antonio Beccadelli (1394–1471), Lorenzo Valla, Jonas Liudvikas Vivesas, Konradas Celtis, Kristupas Hegendorfinas ir kt.), o svarbiausias tokio laiško tikslas yra informavimas. Kitai ryškiausiai atstovauja Erazmas Roterdamietis, Francesco Negro ir keletas kitų, kurie apibrėžia laišką labiau kaip kalbą, tad tokiam kūriniumi turėtų būti lyg ir griežčiau taikomos retorinės taisyklės.

⁴⁰ Šio autoriaus vadovėlis buvo itin paklausus: jis nuo 1493 iki 1535 m. buvo pakartotinai išleistas 64 kartus, žr.: Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, p. XXVIII. Vilniaus universiteto bibliotekoje yra du jo vadovėlio leidimai (1506 ir 1521).

⁴¹ Lidia Winniczuk, „Łacińskie podręczniki epistolograficzne w Polsce XV–XVI wieku“, p. IX; apie tai ir apie naudotus Krokuvos universitete epistolografinius vadovėlius taip pat rašoma: Henryk Barycz, *Historja Uniwersytetu Jagiellońskiego w epoce humanizmu*, p. 19–20, 59, 60, 283 ir kt.; *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, p. 8.

Trumpai aptarsime šias dvi nuostatas. Visi pirmosios grupės atstovai pateikia labai panašius laiško apibrėžimus, kurių pagrindas – Cicerono samprata (laišku perduodame žinią ir kalbamės per atstumą): Vivesas sako, jog „laiškas yra nesančiųjų vienas šalia kito pokalbis raštu“⁴², Celtis teigia, jog „laiškas yra tarsi ypatingas mūsų minčių ir pašnekiesių bei troškimų nešėjas ir tarpininkas, perduodamas vieno kitam nesančiam; [tai] pranešimas negalinčio dėl drovumo ar kitos priežasties kalbėti ir pranešti, taip pat kurio pagalba dalijamės su draugais ir priešais savo slaptomis mintimis ir siekiais“⁴³; jam antrina Janas Ursinas (Johannes Ursinus de Cracovia)⁴⁴.

⁴² „Epistola est sermo absentium per literas“, žr.: Joannes Ludovicus Vives, *De conscribendis epistolis, Ioannis Ludouici Viuis Valentini libellus uere aureus*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uere aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome. Omnia studiose excusa, ac indice aucta*, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563, p. A 2 [3] (VUB – II-3245; toliau ir naudosimės šia knyga, kuri bus sutrumpintai vadinama *De conscribendis epistolis*, 1563). VUB yra dar du šios knygos leidimai: vienas defektuotas ir todėl neiškūš jo leidimo metai (Basileae: per Nicolaum Brylingerum; VUB – II-4626; beje, VUBP nurodoma, jog ši knyga išleista 1545 m.: p. 154 pateikiamas jos šifras: VUB – BAV 39.10.14/2), kitas – 1581 m. (Coloniae Agrippinae: Excudebat Petrus Horst; VUB – II-1690).

⁴³ „Epistola unica mentis, et velut quidam est vector atque internuncijs sermonis nostri desiderijque, et conceptus unius ad alterum absentem, rubore aut alio casu loqui certioremq̃ reddere nequeuntis significatio, vel qua cum amicis et inimicis tacitas nostras cogitationes voluntatemque communicamus“, žr.: *Methodus conficiendarum epistolarum, per Conradum Celtem*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 100.

⁴⁴ „Epistola (ut maioribus nostris visum est) quasi certa quedam nuncia est nostrarum rerum atque interdum alienarum et fida interpres mentis nostre, cui, que volumus, partim nostro nomine, partim aliorum, absentibus significare committimus. [...] Et hanc ob causam esse inuentam accipimus, ut de rebus, quas eos scire volumus, qui nobiscum non sunt, reddere certiores possimus“ („Laiškas yra (mūsų protėvių manymu) tarsi pasiuntinys, informuojantis apie mūsų, o kartais apie svetimus reikalus, ir patikimas mūsų minčių perteikėjas, kuriam patikime naujienas, kurias norime perduoti kartais savo, kartais kitų, kurie yra toli nuo mūsų, vardu. [...] Ir manome, kad laiškas buvo išrastas dėl to, jog galėtumėm pranešti asmenims, kurių nėra su mumis, apie reikalus, apie kuriuos norime, kad jie žinotų“), žr.: Jan Ursyn z Krakowa, *Modus epistolandi cum epistolis exemplaribus et orationibus annexis=O sposobie pisania listów wraz z wzorami listów i mowami*, p. 6.

Kristupas Hegendorfinas⁴⁵ ir Simonas Verepėjus (Simon Verepaeus)⁴⁶ mano, kad laiškas yra pokalbis tarp kartu nesančių žmonių. O Lorenzo Valla teigia, jog laiške neturi būti peržengtas kasdienio išsilavinusių žmonių pokalbio stilius⁴⁷.

Dialoginis laiško supratimas pasireiškia ir daugelio humanistų korespondencijoje, pavyzdžiui, Poggio Bracciolini susirašinėjime su Niccolò Niccoli (1364–1437), kuris, kaip minėjome, yra stilizuotas pagal Cicerono laiškų Atikui pavyzdį. Kadangi Poggio antrame ir trečiame savo laiškų rinkiniuose įdėjo ir korespondencijos partnerio laiškus, akivaizdu, jog tuo jis aiškiai siekė kuo pilniau pateikti skaitytojui laiškinių „dialogo“ – klausimo ir atsakymo – visumą. Tad ne tik pavienis laiškas, bet ir visas rinkinys sudarė literatūrinį ar mokslinį veikalą: buvo svarbus, populiarus būdas (ypač išradus spaudą) perduoti svarbias autoriui mintis. Išsiųsta ir gauta korespondencija buvo kruopščiai renkama ir skubiai publikuojama, tuo buvo lyg ir norima sudaryti tam tikrą viešą opiniją apie save. Taigi laiškas įgalino pasiekti anuomet visuotinai trokštamą tikslą, t. y. norą palikti po savęs nemirtingą šlovę⁴⁸.

⁴⁵ „Epistola est sermo absentis ad absentem“ („Laiškas yra pokalbis tarp nesančių [vienas šalia kito žmonių]“), žr.: *Methodus conscribendi epistolas autore Christophoro Hegendorphino*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 119.

⁴⁶ „Epistola est sermo absentis ad absentem“ („Laiškas yra pokalbis tarp nesančių [vienas šalia kito žmonių]“), žr.: Simon Verepaeus, *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis, libri V, nunc recens meliore methodo, schematicis et scholiis illustrati, et accessione aliqua nova postremum aucti*, Coloniae: Apud Maternum Cholinum, 1586 (liber I, p. 14; VUB – II-3290).

⁴⁷ Žr.: Lorenzo Valla, *De conficiendis epistolis libellus*: (Nachdruck der Ausgabe Florenz 1486), in: Idem, *Opera omnia*, con una premessa di E. Garin, vol. 2, Torino, 1962, p. 97.

⁴⁸ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts: Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 88; Mieczysław Mejor, „Epistolografia renesansowa (uwagi wstępne)“, in: *Listowne Polaków rozmowy*, p. 5. Vokiečių tyrinėtojas Aloisas Gerlo teigia, kad visa humanistinė laiškų literatūra buvusi iš esmės prestižo reikalas. Čia jis turi omenyje laiškus, kurie buvo renkami, saugomi, nurašinėjami, kuriuos buvo stengiamasi kuo greičiau paskelbti. Dėl to juose, esą, trūko spontaniškumo ir buvusi juntama tam tikra poza. Net Erazmas nesąs čia išimtis, žr.: Alois Gerlo, „Erasmus von Rotterdam: sein Selbstporträt in seinen Briefen“, in: *Der Brief im Zeitalter der Renaissance*, p. 8.

Kitos sąlyginės grupės atstovai, pavyzdžiui, Francesco Negro⁴⁹, Augustinas Dachas (Augustinus Dachus, 1420–1478)⁵⁰, Pilypas Beroaldas (Philippus Beroaldus, 1453–1505)⁵¹, beveik pažodžiui seka Cicerono mintimis apie laiško funkcijas, rūšis, stilių ir nuolatos lygina *epistola* su *oratio*; labai panašiai elgiasi ir Racekas Dubravský's (Rodericus Dubravus, m. 1545)⁵².

⁴⁹ „Epistola est oratio pedestris quae absentes amicos praesentes facit tam ad voluptatem quam ad utilitatem tum publicam tum priuatam“ (kursyvas mano – D. K.; „Laiškas yra paprasta kalba, kuri nesančius [šalia vienas kito] draugus padaro esančius [šalia] ir džiaugsmui, ir naudai tiek viešai, tiek asmeniškai“), žr.: *Ars epistolandi Francisci Nigri Weneti doctoris clarissimi*, [Deventer]: Impensis Richardi Paeraet impressum, 1506, p. iii (VUB – II-4539, *VUBP*, 278; kitas leidimas: *Francisci Nigri viri eruditissimi De conficiendis epistolis, et elegantiarum regulis opus summa denuo industria elimatum, distinctionibus, subdistinctionibusque, ut quisque locus exigebat, adpositis, quae in prioribus exemplaribus non habentur*, Impressum Cracoviae: Per Hieronymum Vietorem et Marcum Scharffenberk bibliopolam, 1521, VUB – II-2340; VU bibliotekoje saugomas dar vienas, vėlesnis, 1534 šio autoriaus laiškų rašymo vadovo Venecijos leidimas, VUB – II-1003).

⁵⁰ Augustinus Dachus, *Charissimi ac prestantissimi philosophi doctoris Augustini Dachi Senensis de uariis loquendi figuris sive de modo scribendi ad Andream Senensem isagogicus libellus*, Impressus Dauentrie: Per me Richardum Paeraet, 1504, p. A¹ (VUB – II-4540, *VUBP*, 124; kitas leidimas: Impressum Lipzk: Per Melchiar Lotter, 1501, VUB – II-2348).

⁵¹ „Epistolarum multa sunt genera sed unum illud principale est quod certissimum appellatur cuius gratia res ipsa inventa est ut certiores faceremus absentes si quid esset quod eos scire oportet vel sua vel nostra causa. Aliud genus est quod iocosum dicit atque facetum. [...] Epistolas texere debemus quotidianis verbis qualiter inter nos familiariter“; „Et latiora sint in epistolis vincula quam in orationibus“ (kursyvas mano – D. K.; „Yra daug laiškų rūšių, bet yra viena svarbiausia, kuri vadinama tikriausia, dėl kurios ir buvo išrasta, kad pranešumėm nesantiems šalia, jei atsitiktų taip, jog reikėtų, kad jie tai sužinotų ar mūsų, ar jų dėka. Kita rūšis yra juokaujamoji arba šamojingoji. [...] Laiškus privalome rašyti kasdieniais žodžiais, lyg tarp mūsų (savų) – bičiuliškai“; „Ir tebūnie laiško grandinės kiek laisvesnės nei kalbos“), žr.: *Philippi Beroaldi Bononiensis viri charissimi epistolandi modus*, [Kraków: Florian Ungler, 1512], p. I-II (VUB – II-2351; išleidimo duomenys nurodyti pagal *VUBP*, 48–49).

⁵² „Est aut epistola certus nuncius cum rerum nostrarum tum etiam alienarum: qui absentes amicos praesentes facit“ („Laiškas yra tikras ir mūsų, ir kitų reikalų pasiuntinys, kuris suartina nesančius vienas šalia kito draugus“), žr.: *Roderici Dubravi Bohemi Libellus de componendis epistolis*, Impressum Viennae: [Per Hieronymum Vietorem et Joannem Singrenium], 1511, p. a² (VUB – II-2353; *VUBP*, 140).

Apskritai visų šių humanistų nuomone, laiškas pavaldus retorikos taisyklėms, nes tai esąs prozos tekstas, turįs įtikinti adresatą, paveikti jo nuomonę, informuoti. Pridursime, jog visi abiejų grupių autoriai pateikia gausybę (ir gana panašių) Cicerono laiškų pavyzdžių⁵³.

Reikia pabrėžti, kad skirstymas į dvi grupes yra sąlyginis, nėra griežtas, mat buvo ir „tarpinių“ variantų, pavyzdžiui, Niccolò Perotti sako, jog laiško stilius turi būti tarp kalbos ir istorinių veikalų stiliaus, o Angelo Poliziano (Angelus Politianus, 1454–1494) nuomone – tarp dialogo ir kalbos⁵⁴. Apskritai humanistai neturėjo vieningos nuomonės, kokios temos turėtų būti laiško pagrindas ir kokių kalbinių stilistinių normų reikia laikytis, jas aptariant laiške. Palyginus vadovėlių turinį su realia korespondencija, susidaro įspūdis, kad laiškų rašymo vadovėlių leidėjams sunkiai sekasi apimti to meto laiškų turinio įvairovę ir pritaikyti jiems tradicines stilijų rūšis (*gravis, mediocris, humilis*). Jiems buvo nelengva suderinti praktiką ir teoriją, gyvenimo teikiamas inovacijas ir nuo Antikos laikų šimtmečius galiojančias retorikos tradicijas bei Viduramžių *ars dictaminis* palikimą, kurio Renesanso humanistai nematė pagrindo atsisakyti. Juk negalima rašyti tokiu pat stiliumi, naudoti tokius pat kreipinius, titulus, komunikuojant su draugu ir su koku nors aukštu pareigūnu ar panašiai; laiško turinys, jo laisvumas, savęs pateikimas priklauso nuo to, kam ir kodėl rašoma, kokie keliama tikslai, uždaviniai ir t. t. Tik apie XV a. pabaigą–XVI a. pradžią dėl Erazmo laiškų rašymo vadovėlio Renesanso literatai aiškiau suvokė šiuos sunkumus⁵⁵.

⁵³ „Cicero potius quam Plinius pueris in scholis enarrandus“ („Mokyklose vaikams verčiau reikia dėstyti Ciceroną nei Plinijų“) – teigia Simonas Verepėjus; be to, jis pateikia eilę argumentų, kodėl rekomenduojama besimokantiešiams skaityti Cicerono laiškus, kuo jie įdomūs, svarbūs, ko galima iš jų pasimokyti, žr.: *Simonis Verepaei De epistolis Latine conscribendis*, p. 86. „Exempla sunt apud Ciceronem multa“ („Daug pavyzdžių [galima imti] iš Cicerono“) – pabrėžia Erazmas, žr.: *D. Erasmi Roterodami opvs de conscribendis epistolis*, in: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 82.

⁵⁴ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 89.

⁵⁵ Apie tai plačiau žr.: *Ibidem*, p. 89–92; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 258–259.

Taigi didžiausias, išsamiausias, kritiškiausias, apibendrinantis daugelio autorių teorijas, mintis, laiškų rašymo vadovėlis, perleistas Europoje daugybę kartų, priklauso Erazmui Roterdamiėčiui. Šis traktatas apie laiškų rašymą buvo kuriamas palaipsniui: pirmasis variantas – tariamai prieš jo valią – buvo išspausdintas apie XV a. pabaigą, o paskutinis leidimas, pavadintas *Opus de conscribendis epistolis* ir pasirodęs dar autoriui esant gyvam, išspausdintas Bazelyje 1522 m. Maždaug 410 puslapių traktatas buvo išsamiausias to meto epistolografinis veikalas ir padarė milžinišką įtaką Renesanso teoretikams⁵⁶. Šiame veikale Erazmas nuolat artino vieną prie kitos *epistula* ir *oratio*, tikino, kad laiškas rašomas tokiu pat būdu kaip ir kalba, todėl sąlyginai jį galėtumėme priskirti aukščiau minėtai antrajai „grupei“.

Visų pirma garsusis olandas, savo veikale aptaręs pirmtakų vadovėlius bei teorijas, imasi jų kritikos. Jis kritikuoja iš Viduramžių *ars dictaminis*⁵⁷ atėjusį formalizmą – jo žodžiais tariant, absurdo praktiką,

⁵⁶ Johan Huizinga, *Erazmas*, p. 101–102. – Mes naudosisimės minėtu 1563 m. šio vadovėlio leidimu: *D. Erasmi Roterodami opus de conscribendis epistolis, ex postrema authoris recognitione emendatiūs editum*, in: Desiderius Erasmus Roterodamus, *De conscribendis epistolis, Des. Erasmi Roterodami Opus. Ioannis Ludouici Viuis Valentini Libellus uerè aureus. Conradi Celtis Methodus. Christophori Hegendorphini Epitome, omnia studiose excusa, ac indice aucta, Coloniae: Excudebat Petrus Horst, 1563*, p. 1–432 (ir toliau naudosisimės minėtą sutrumpintą pavadinimą: *De conscribendis epistolis*, 1563). Kaip matyti, vienoje knygoje kartu įrišti ir kitų humanistų vadovėliai – minėjome anksčiau. Mat anuomet dažnai knygos buvo perkamos neįrištos, o po to sukomponuojamos – neretai pagal tematiką – ir kartu įrišamos. Tokio pobūdžio knygų, sudarytų iš kelių ar net daugiau veikalų, radome ne vieną: pavyzdžiui, tokios ar labai panašios (be kurio nors vieno autoriaus vadovėlio) sudėties čia minimos knygos radome 7 leidimus (s. a., 1555, 1556, 1561, 1563, 1581 – 2 leidimai). Taip pat kartu su vadovėliais dedami ir Antikos, ankstyvųjų krikščionių arba Renesanso laikų autorių ar šiaip žymių žmonių realios ar fiktyvios korespondencijos rinkiniai.

⁵⁷ Šiame straipsnyje nėra galimybės plačiau aptarti *ars dictaminis*, tad pateiksime tik svarbiausias žinias apie tai. Ankstyvaisiais Viduramžiais, mažėjant raštingumui, ir laiškų rašymas, ir jų kūrimas daugiausia buvo paliekami profesionalams, vadinamiesiems *diktuotojams* (*dictatores*). Jų darbas buvo vadinamas *diktavimu* (*dictamen*) – pats lotyniškas žodis yra poklasikinis. Laiškų rašymo vadovėliai pasirodė ankstyvaisiais ir vėlyvaisiais Viduramžiais: *ars dictaminis* siejo senąsias retorikos teorijas, ypač Cicerono, su Viduramžių epistolografijos

kreipiantis į vieną asmenį daugiskaita; tai esą barbariška ir prieštaraujanti vartosenai, praktikuotai Antikos gyventojų, o svarbiausia – tai esą nelogiška kalbiniu požiūriu, mat daugiskaita vartojama tada, kai yra daug dalykų, o ne kai kažkas yra reikšminga ar svarbu⁵⁸. Tačiau Erazmas kritikavo ne tik ankstesniųjų amžių, bet ir savo meto formalizmą, mat XVI a. tapo labai populiariu sekti klasikiniais modeliais ar pavyzdžiais itin detaliai (tai puikiai pailiustruoja mūsų aptarti humanistų vadovėliai). Šis Erazmo vadinamasis *ciceronizmas* neatitiko ir pačios laiško žanro esmės (laiško daugiafunkciškumo ir stilistinės įvairovės). Jis griežtai atmeta pirmtakų laiškų klasifikaciją – kategorišką laiškų susiaurinimą tam tikru temų katalogu ir apimtimi. Jau vien rašančiojo asmenybės įvairiapusiškumas neleidžia laišką priskirti kokiam vienam stiliaus rūšiai, tematinė turinio įvairovė turinti atitikti principą *apte dicere* – platų stilistinių išraiškos galimybių spektrą⁵⁹. Jo nuomone,

teorija (Alberiko iš Montekasino, Adalberto iš Samarijos, Bonkampanjo iš Sinjos (Boncampagno de Signa). *Ars dictaminis* buvo ne tik svarbiausias retorikos pavyzdys, bet pats žodis apibūdino retoriką. *Diktuotojo* (*dictamen*) stilius buvo gana pompastiškas, su daugeliu sudėtingų titulų ir sudėtinga kreipimosi formuluote, griežtas laiško skirstymas į nustatytas dalis ir nepaprastai šabloniška kalba. Tuo tarpu formuluoatės buvo pateikiamos kaip priemonės neraštingumui ir socialiniams barjerams įveikti, vis labiau jos buvo suvokiamos kaip suvaržymas. Galiausiai *ars dictaminis* užkirto kelią laisvo asmeninio stiliaus ir įvairesnės komunikacijos tarp susirašinėjančių pasireiškimui, žr.: Ernst Robert Curtius, *Literatura europejska i łacińskie średniowiecze*, Kraków: Universitas, 1997, p. 82–83, 157–159; *Viduramžių žodynas*, sudarytojas Peter Dinzelbacher, iš vokiečių kalbos vertė Giedrė Sodeikienė, Vilnius: Aidai, 2004, p. 51; Rūta Čapaitė, „Vytauto laiškas kaip Viduramžių epistolinio žanro pavyzdys“, p. 61–62.

⁵⁸ *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 60–61.

⁵⁹ „Itidem et ego eam epistolam optimam iudico, quae a vulgato hoc et indocto literarum genere [quam] longissime recedat: quae sententiis exquisitissimis, verbis electissimis, sed aptis constet: quae argumento, loco, tempori, personae, [quam] maxime sit accomodata“ („Taip pat ir aš manau, jog toks laiškas yra geriausias, kuris kuo labiau yra nutolęs nuo visuotinai paplitusios ir nemokšiškos laiškų rūšies; kuriame būtų rinktinių sentencijų, geriausiai pritaikytų, bet deramų žodžių; kuris kuo labiausiai būtų pritaikytas prie temos, aplinkybių, asmens“), žr.: *Ibidem*, p. 13–14. – Tai, kad svarbu stilių ir argumentavimą pritaikyti prie situacijos ir auditorijos, pabrėžė ir Ciceronas (plg. Cicerono, *De oratore*, 3, 24, 91; *Orator*, 21, 71–72). Žinoma, tai buvo akivaizdu ir ankstesniems bei vėlesniems epistolografijos teoretikams, bet šis klausimas buvo

laiškas nesąs tik supaprastinta retorikos forma, bet dinamiškas pokalbis, išreikštas erdvėje tarp dviejų susirašinėjančiųjų. Tradicinė retorika, vartojama kalbose ar monografijose, yra fiksuota ir uždara, o epistolinis diskursas yra iš principo atviras ir nuolat vystosi. Šios pastabos, pasak tyrinėtojų, rodo negirdėtą ligi tolei ypatingo epistolografijos žanro pobūdžio supratimą⁶⁰.

Pirmuose aštuoniuose traktato skyriuose Erazmas polemizuoja su svarbiausiomis humanistinės epistolografijos doktrinomis, perimtomis iš senųjų retorikos vadovėlių, kuriuose svarbiausiomis nurodomos glaustumas (*brevitas*) ir aiškumas (*perspicuitas*). Jo akimis, radikalusis ciceronizmas yra akivaizdus prieštaravimas: kažkas gali paprašyti aiškumo laiške ir tuo pačiu metu pasirinkti nebeegzistuojančią kalbinę formą⁶¹. Jis įrodo, kad niekas neturi teisės labai tiksliais terminais nusakyti, kas yra glaustumas, ir tvirtinti, kad laiškas neturi viršyti, sakykime, 12 teksto eilučių. Kai kuriais atvejais kelių puslapių gali pasirodyti per maža, o kartais ir keleto eilučių yra per daug⁶². Apskritai problemą sudaro ne tai, kad žmonės seką Cicerono pavyzdžiais, o tai, kad jie tai darą taip akiai.

užgožtas formalizmo. Įžanginiuose *De conscribendis epistolis* skyriuose Erazmas tam skiria ypatingą dėmesį. Laišką jis lygina su Merkurijumi, tinkamu būti idealiu dievų pasiuntiniu, kuris gali čia pat įgyti bet kokį pavidalą, kokio tik reikia pagal situaciją, arba su jūros polipu, kuris savo spalva prisitaiko prie bet kokio jūros dugno (p. 14).

⁶⁰ George Hinge, „Linguistic consciousness in Erasmus Desiderius' *De conscribendis epistolis* and *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*“: Paper held at the conference *Texts and Contexts IV: The Role of Latin in Early Modern Europe*, Sandbjerg Estate, University of Aarhus, 17–20 May 2007. Prieiga per internetą: <<http://www.georgehinge.com/index.html>>

⁶¹ Anot Erazmo, aiškumas negali būti laikomas svarbiausiu dalyku humanisto laiške, kuris nėra tik didelės erudicijos rašytojo asmenybės pademonstravimas, bet pirmiausia parašytas kalba, kuri yra visai nežinoma plačiajai visuomenei, būtent lotynų, priešingai nei prancūzų ar vokiečių kalba. Jo teigimu, garsiausi klasikinės literatūrinės prozos pavyzdžiai yra visiškai neaiškūs paprastam skaitytojui, kuriam labiau patiktų tekstai, parašyti paprasta tuometine lotynų ar jo gimtąja kalba (*De conscribendis epistolis*, 1563, p. 13–15).

⁶² *Ibidem*, p. 17.

Erazmas, atrodo, vis dėlto pats neatsispiria retoriniam formalizmui ir skirsto laiškus į tris klasikinius tipus, pateiktus dar Aristotelio, pagal retorinių kalbų rūšis: 1) patariamieji (*suasoriae*), 2) vaizdingieji (*demonstrativae*) ir 3) sprendžiamieji (*iudiciales*)⁶³, tačiau prideda ir ketvirtą, tarsi griauančią tą klasifikaciją, – privačiųjų (arba, vartojant anų laikų terminą, familiariųjų) laiškų grupę (*epistolae familiares*), kuri buvo itin mėgstama Renesanso humanistų, dievinusių Cicerono laiškus, ir kuri vėliau, mokslininkų teigimu, išsivystė į esė žanrą⁶⁴. Šis skirstymas naudojamas kaip alternatyva ankstesnių traktatų klasifikacijai, kur daugybė skirtingų laiškų tipų skiriama pagal nevienodus principus. Tekste jis remiasi graikiškuoju skirstymu į 2 1 rūšį (pagal neteisingai priskiriamą Demetrijui iš Falerono traktatą *Τύποι ἐπιστολικοί*). Sako, jog kiti sąrašai yra dar ilgesni ir visai nepraktiški: „aš nemanau, kaip jie galėtų padėti jaunimui rašyti tinkamai“⁶⁵. George'o Hinge'o nuomone, „[j]o paties skirstymas, viena vertus, nėra tik praktinis, bet, kita vertus, yra logiškai apibrėžtas, remiantis laiško funkcija: įtikinėjimas, aprašymas, įrodinėjimas ir socialiniai ryšiai. Taigi Erazmo požiūris gali būti apibūdinamas kaip pragmatiškas“⁶⁶.

⁶³ Plg. retorinių kalbų rūšis: *genus demonstrativum, deliberativum, iudiciale*.

⁶⁴ Renesanso *ars epistolandi* žinovų požiūriu, vykstant miestietiškam, rafinuotam, sąmojingam (*urbanus, urbanitas*) pokalbiui tarp išsilavinusių draugų, patariama vengti mokslinių temų. O jeigu jau laiško objektu pasirenkamos „sudėtingesnės“ temos, tai jos turi būti aptartos lengvai, nelabai gilinantis, vengiant sunkiasvoriškumo ir pan. Ne varginanti sistema, bet įvairumas (*variatio*), greita temų ir formų kaita bei sugebėjimas esamą siužetą pritaikyti skaitytojo suvokimo galimybėms – tai buvo idealo siekiamybė. Laiške privalu vengti pakylėtos kalbos ir stilistinės netvarkos, vulgarizmo bei gramatinių klaidų. Juokeliai, sąmojai, *urbanitas* ir natūrali kalbos forma – visa tai *familiariter scribere* propaguotojams reiškia dorybę, kuri, jų požiūriu, tada pasiekia tobuliausią formą, kai balansuoja tarp lengvumo, rafinuotumo, sąmojingumo ir juokų krėtimo, apsimetinėjimo, tarp *urbanitas* ir *scurrilitas*. Būtent šios rūšies laišakai buvo skaitytojų labiausiai kopijuojami ir toliau platinami antologijose, žr.: Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 95–96.

⁶⁵ „Ita non video, quid adiuvent adulescentes ad recte scribendum“, žr.: *De conscribendis epistolis*, 1563, p. 110.

⁶⁶ George Hinge, „Linguistic consciuosness in Erasmus Desiderius' *De conscribendis epistolis* and *De recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*“, skyriuje „De conscribendis epistolis“.

Mokslinėje literatūroje teigiama, jog *modi epistolandi* pirmiausia atsirado ne todėl, kad Renesanso humanistams būtų buvęs įdomus pats laiško žanras, jo teorinė koncepcija, bet dėl praktinio didaktinio tikslo ar poreikio. Niccolò Perotti laišku rašymo vadovėlis yra jo *Rudimenta Grammatices* sudėtinė dalis; Lorenzo Vallos traktatas apie laiškus sudaro tam tikrą jo retorikos paskaitų dalį, kur *elocutio* rėmuose yra aptartos ir laišku rašymo taisyklės. Francesco Negro, Erazmo ir daugelio kitų traktatai apie laiškus yra taip pat praktiniam tikslui skirti mokomieji darbai. Tai liudija ir dedikacinės ilgesnės ar trumpesnės daugelio vadovėlių autorių įžangos, kurių dauguma sukomponuotos laiško forma⁶⁷. Be to, manoma, kad šie humanistų vadovėliai yra gana konservatyvūs, nes savo formalia struktūra nelabai skyrėsi nuo Viduramžių laišku rašymo vadovų⁶⁸. Apskritai jų visų struktūra labai panaši: pateikiama laiško definicija, tikslas, rūšys, dalys, *virtutes*, tinkama titulatura, kreipiniai ir gausybė pavyzdžių, daugiausia, žinoma, Cicerono. Skiriasi tik šių struktūrinių vadovėlio dalių išdėstymas, tai priklauso ir nuo to, kam daugiau dėmesio skiria autorius. Epistolografijos tyrinėtojų teigimu, nežiūrint akivaizdžių sąlyčio taškų tarp Viduramžių *artes dictaminis* ir Renesanso humanistų laišku rašymo vadovėlių, nauja yra tai, kad bendruose laišku apibrėžimuose humanistai remiasi ne viduramžiniu vadovėlių pavyzdžiu, bet Cicerono laiško apibrėžimu⁶⁹. Taigi galime kalbėti apie tam tikrą Cicerono kultą epistolografijos teorijoje⁷⁰.

⁶⁷ Pasak įžangų autorių, šie veikalai skirti: *in studiosorum utilitatem; studiosis adolescentibus; puerilium scholarum usibus; puerilium scholarum studiis; in usum aliquot studiosorum adolescentium; magnam discentibus utilitatem* ir t. t.

⁶⁸ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 86; Stefania Skwarczyńska, *Teoria listu*, p. 258–259.

⁶⁹ Helene Harth, „Poggio Bracciolini und die Brieftheorie des 15. Jahrhunderts. Zur Gattungsform des humanistischen Briefs“, p. 87.

⁷⁰ Pasak Sergejaus Averincevo, „Cicerono kultas, perimtas iš Petrarkos, o kartu ir Platono kultas, kartu su juo priešpriešinamas Aristotelio kultui – tai kombinacija, labai charakteringa Renesansui apskritai ir universali savo istorine-kultūrine reikšme“, žr.: Сергей Аверинцев, „Античный риторический ритуал и культура Возрождения“, in: Idem, *Риторика и истоки европейской литературной традиции*, Москва: Школа „Языки русской культуры“, 1996, p. 349–350.

Iš minėtų epistolografijos vadovėlių laiškų rašymo mokslo ir meno buvo mokomasi Europoje. Mokslinėse Vilniaus bibliotekose iš viso suskaičiavome apie 13 autorių ir apie 26 jų vadovėlių leidimus, pasirodžiusius XV–XVI a.⁷¹ Daugelio šių knygų marginalijose ir tarp eilučių gausu žymėjimų ranka, taigi atrodo, kad buvo intensyviai skaityta ir mokytasi. Kadangi Renesanso epochos humanistinės idėjos per knygas, per mokslą ir meną, didikų keliones bei mokslus užsienyje plito ir Lietuvoje⁷², kartu įtvirtindamos LDK tokių populiarių tuo metu Vakarų Europoje epistolografijos mokslą ir meną, tad šie vadovėliai vienaip ar kitaip veikė ir Lietuvos visuomenę, formavo čia tam tikras laiškų rašymo tradicijas. Tuo labiau kad bendroje visos Europos intelektinėje erdvėje mokslininkų idėjos, jų veikalai sklido, keitėsi labai operatyviai⁷³. Kartu populiarėjo intensyviai jėzuitų vienuolijos skleidžiama mokymo sistema, kurios programoje (*Ratio atque institutio studiorum Societatis Jesu*, galutinai suredaguota 1599 m.) buvo numatyta svari vieta ir epistolografijos mokslams – ypač Cicerono laiškam, kurie kartu su kitais jo kūriniais buvo pagrindinė mokinių lektūra XVI–XVII a. humanitarinio tipo mokyklose.

Taigi 1570 m. jėzuitų įkurtoje Vilniaus akademijoje, be kitų dalykų – retorikos, stilistikos, logikos, lotynų, graikų, hebrajų kalbų ir kt., – taip pat buvo mokoma kaip rašyti laiškus. Tai rodo išlikusios mokymo programos, tarp jų ankstyviausia – 1569 m. programa „Apie humanitarinių mokslų studijas“, kurios prasidėjo 1570 metų liepos 17 dieną oficialiai įkurtoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje⁷⁴. Joje puikiai atsi-

⁷¹ Tai nėra labai tikslūs skaičiai, nes, tikriausiai, tokių vadovėlių ar traktatų yra dar daugiau, tik kol kas daugiau neužtikome arba yra mums nežinomų autorių.

⁷² *Vilniaus universiteto istorija: 1579–1994*, Vilnius: Valstybinis leidybos centras, 1994: p. 18–32 ir kt.

⁷³ Eugenija Ulčnaitė, „Vilniaus universitetas ir Baroko kultūra“, in: *Vilniaus universitetas Europoje: praeitis, dabartis, ateitis*, tarptautinė konferencija, 2004 m. rugšėjo 17 d., Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2005, p. 149; Jerzy Axer, „List renesansowy jako źródło historyczne i tekst literacki“, in: *Listowne Polaków rozmowy: List łaciński języczny jako dokument polskiej kultury XVI i XVII wieku*, p. 19.

⁷⁴ Eugenija Ulčnaitė, „Humanitariniai mokslai jėzuitų švietimo sistemoje“, in: *Literatūra*, 2007, [t.] 49 (3), p. 95–107; vertimas p. 99–107.

spindi, kaip ir ko įvairių tipų jėzuitų mokyklose mokomasi iš romėnų klasiko laiškų. Jau žemiausioje gramatikos klasėje⁷⁵, aiškinant lotynų kalbos gramatikos pradmenis, rekomenduojama skaityti Cicerono laiškus: „Tegu pajunta kokį nors rinktinių Cicerono laiškų skonį, kad iš čia pasisemtų pavyzdžių kūrybai“. Kitoje programos vietoje sakoma, jog „būtų naudinga, jei mokiniai praktikuotųsi versdami keletą Cicerono laiškų į gimtąją kalbą, kai juos bus išnagrinęję; be to, tegu žymisi jo frazes ir posakius, kad šitaip stropiai lavintųsi, rašydami rašinius; mokytojas turi suprasti, jog tai yra labai svarbu“ (p. 101). Aukščiausios gramatikos klasės programoje nurodoma ir tai, kad, progai pasitaikius, „tebūna paaiškinamos svarbiausios taisyklės apie laiškų rašymą“. Cicerono laiškai ir kiti kūriniai skaitomi ir analizuojami poetikos bei retorikos klasėse. Iš jų mokomasi taisyklingos lotynų kalbos, gražaus stiliaus, leksikos ir t. t. Pasak programos, paskaitų klausytojai turį įgyti „gebėjimų gražiai kalbėti, meniškai ir žodingai rašyti, o abiejose srityse – žavaus iškalbingumo“ (p. 103). Taip pat sakoma, jog mokiniai turį įprasti imituoti Cicerono laiškus kalbėdami ir rašydami nevaikiškus rašinius, o mokytojai turį duoti užduočių laiškų rašymui (p. 105). Dažniausiai buvo skaitomi Cicerono *Laiškai artimiesiems*, taip pat *Laiškai broliui Kvintui* ir *Laiškai Atikui* arba rinktiniai laiškai.

Taigi jėzuitų mokymo programose matome visapusišką Cicerono laiškų panaudojimą: ir mokantis gramatikos (taisyklingos, gražios literatūrinės, taip pat ir šnekamosios lotynų kalbos, turtingo žodyno), ir retorikos (puikios iškalbos, argumentuoto dėstymo, įtikinimo meno). Ciceronas tampa pavyzdžiu imitacijai ir savarankiškai kūrybai, rašant kalbas, dedikacijas, iš jo mokomasi ir laiškų rašymo meno. Galima pastebėti, kad iš Cicerono laiškų mokomasi nuosekliai, t. y. kiekvienoje aukštesnėje klasėje nagrinėjami vis sudėtingesni jo laiškai.

⁷⁵ Penkių klasių kolegijos sistema buvo tokia: trys klasės gramatikos (*infima, media, suprema*) po 1 metus, poetikos klasė 1 metus, retorikos klasė 1 metus. Septynių klasių kolegijoje buvo trys klasės gramatikos po 1 metus, 2 metai skirti poetikai ir 2 metai retorikai.

Visa tai atspindi ir „praktinėje“ šios programos išraiškoje – paskaitų tvarkaraštyje „Index lectionum et exercitacionum scholasticarum, quae in novo collegio Vilnensi Societatis Jesu ad proximum s. Stanislai festum instituentur anno MDLXX [1570]“ („Paskaitų ir mokyklinių pratybų, kurios naujojoje Vilniaus jėzuitų kolegijoje bus pradėtos skaityti 1570 metais nuo artimiausios Šv. Stanislovo šventės⁷⁶, tvarkaraštis“)⁷⁷. Šis tvarkaraštis parodo pagrindinę akademinio jaunimo lektūrą, skaitomą ir analizuojamą užsiėmimų metu. Matyti, jog Ciceronas yra vienas labiausiai skaitomų Antikos autorių. Pirmoje gramatikos klasėje skaitomi ir nagrinėjami *Epistolae ad familiares* (1 knyga); antroje – rinkiniai jo laišakai. Taip pat čia rašoma, kad mokiniai turį mokytis rašyti ir kurti laiškus, juos aptarinėti⁷⁸.

„Tvarkaraštyje paskaitų ir pratybų, kurios vyks atskirose Vilniaus katalikiškosios akademijos [t. y. universiteto] mokyklose nuo 1583 m. spalio 1 d.“ („Index lectionum et exercitacionum, quae in singulis gymnasiis catholicae Academiae Vilnensis cal. Octobris anni 1583“)⁷⁹ taip pat randame nagrinėjamus Cicerono laiškus: aukštesniojoje

⁷⁶ Tai yra 1570 m. rugsėjo 18 d. – šv. Stanislovo Kostkos SJ mirties diena. Jis beatifikuotas 1670 m., kanonizuotas Benedikto XIII 1726 m.

⁷⁷ Šis tvarkaraštis pateikiamas: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskich*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskich, 1570–1599*, Rzym, 1984, p. 206–207, o jo vertimą žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.: Istorijos šaltinių antologija*, sudarė ir parengė Kazys Grigas, Vincas Kryževičius, Ingė Lukšaitė, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1994, p. 132–135.

⁷⁸ Pirmojoje gramatikos klasėje „3 val. bus žiūrима, kad būtų lavinamasi kar-tojant ir diskutuojant ir įprantama rašyti bei taisyti laiškus ir eilėraščius“; Ant-rojoje gramatikos klasėje „3 val. mokiniai kartos savo paskaitas, aptars jų pačių rašytus laiškus, mokysis rinkinių posakių ir lavinsis nuolat uždavinėdami vieni kitiems klausimus“ (p. 133) („Hora III: Curabitur, ut repetendo disputandoque se exerceant et in conscribendis castigandisque epistolis et carminibus instituan-tur“ (p. 207); „Hora III: Discipuli suas lectiones repetent, epistolas suo Marte compositas exhibebunt, selectiores phrases ediscent et quaestionibus proponen-dis sese mutuo exercebunt“, p. 207).

⁷⁹ Šis tvarkaraštis pateikiamas taip pat: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskich*, t. 1: *Początki Akademii Wileńskich*, p. 212–215, o jo vertimą žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.*, p. 137–140.

gramatikos klasėje – 2-oji *Laiškų artimiesiems* knyga; antrojoje gramatikos kalsėje – 7-oji knyga.

Ši programa nelabai pasikeitė ir prabėgus beveik 50 metų. Tai rodo išlikusi 1614–1622 m. Vilniaus universiteto humanitarinių studijų programa⁸⁰. Joje matyti, jog tais metais Cicerono laišakai buvo skaitomi visose trijose gramatikos klasėse. Pirmoje gramatikos klasėje – *Epistolae ad familiares* 1 ir 2 knygos (1614 m.), 3 ir 4 knygos (1615 m.), 5 ir 6 knygos (1616 m.), 7 ir 9 knygos (1617 m.), 1618 m. – laišakai *Ad Quintum fratrem et Brutum*, 1619 m. – *Epistolae ad Atticum* 1 ir 2 knygos, 1620 m. – *Epistolae ad familiares* 3 knyga, 1621 m. – *Epistolae ad Atticum* 4 knyga, 1622 m. – *Epistolae ad Atticum* 5 knyga. Antroje gramatikos klasėje – 2-oji *Epistolae ad familiares* knyga (1614 m.); 1615 ir 1616 m. – *Epistolae ad familiares* 12 knyga; 1617 m. – 14 knyga; 1618 m. – 15 knyga; 1619 m. – 1 knyga; 1620 m. – 2 knyga; 1621 m. – 3 knyga; 1622 m. – 4 knyga. Trečiojoje gramatikos klasėje – rinkiniai jo laišakai (1614–1622 m.). Kaip matyti iš devynerius metus „veikusių“ mokymo programų, populiariausi yra Cicerono *Laiškai artimiesiems* (ypač 1–4 knygos), taip pat *Laiškai Atikui*. Taigi Vilniaus universiteto veiklos pradžioje buvo skaitoma ir nagrinėjama mažiau Cicerono laiškų nei vėlesniais metais, bet tai suprantama, nes ir pačios aukštosios mokyklos veikla dar nebuvo išsibėgėjusi.

Šio romėnų klasiko laišakai (konkrečiau nenurodoma kokie, tik vienoje vietoje sakoma, jog trumpieji Cicerono laišakai) įrašyti ir „1629 m. Kėdainių aukštesniosios mokyklos pamokų tvarkaraštyje ir nuostatuose“ bei „1685 m. Kėdainių gimnazijos pamokų tvarkaraštyje ir nuostatuose“⁸¹. Jie įtraukti į pirmos klasės programą: „Trečia valanda. Pateikiami, svarstomi ir pasižymėtomis frazėmis atmintinai skaitomi Cicerono laišakai“. Taip pat čia rašoma, kad pirmoje klasėje Cicerono

⁸⁰ „Program nauczania na studium humanistycznym w Akademii Wileńskiej w l. 1614–1622“, žr.: Ludwik Piechnik, *Dzieje Akademii Wileńskiej*, t. 2: *Rozkwit Akademii Wileńskiej w latach 1600–1655*, Rzym, 1983, p. 269–280.

⁸¹ Žr.: *Lietuvos mokykla ir pedagoginė mintis XIII–XVII a.*, p. 218–222 bei p. 277–281.

laiškai skaitomi, nagrinėjami 4 kartus per savaitę: tai didžiausias „kartų per savaitę“ skaičius lyginant su kitomis pamokomis⁸². Kaip matome, Cicerono korespondencija buvo studijuojama ne tik jėzuitų mokyklose, bet ir evangelikų reformatų mokymo įstaigose, kokia ir buvo Kėdainių gimnazija.

Taigi iš romėnų autorių daugiausia vietos jėzuitų programose ir pamokų tvarkaraščiuose nuo pat pirmų klasių skiriama Ciceronui. Apskritai buvo analizuojamos visos jo kūrybos šakos: kalbos, filosofija, retorika, laiškai. Supažindinama su jo stiliaus ypatybėmis: pavyzdiniu kalbos stiliumi, mažiausiai nudailintu ir artimiausiu šnekamajai kalbai, vartotu laiškuose. Pabrėžiama, kad „stylus [...] ex uno fere Cicerone sumendus est“⁸³.

Prie Antikos atgaivinimo, o kartu Cicerono autoriteto iškėlimo, labai prisidėjo spaudos išradimas. To meto spaustuvininkai bei leidėjai Italijoje, Prancūzijoje, Nyderlanduose, Šveicarijoje ir kitur buvo kartu ir mokslininkai, literatai, mokantys klasikines kalbas, patys renkę Antikos autorių tekstus, juos vertę ir komentavę (pvz., Teobaldo Mannucci (Aldus Manutius), Paolo Mannucci (Paulus Manutius), Amerbachai, Frobenai ir kt.). Nuo spaudos atsiradimo tokie asmenys spausdino, komentavo ir leido taip pat ir Cicerono laiškus⁸⁴.

Nemažai XV–XVII a. Cicerono laiškų leidimų, liudijančių jo korespondencijos populiarumą, randame ir Lietuvos bibliotekose. Yra surinkta nemažai duomenų apie jo veikalus, išleistus Lietuvoje⁸⁵. LDK

⁸² *Ibidem*, p. 278–279.

⁸³ „Stiliaus [...] reikia mokytis tik iš Cicerono“, žr.: *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu*, Turnoni: Apud Claudium Michaellem typographum Universitatis, 1603, p. 133.

⁸⁴ Peter Burke, *Reenasansas*, p. 61; Levas Vladimirovas, *Knygos istorija*, p. 175. – Vilniaus mokslinėse bibliotekose radome arti 20 Paolo Mannucci komentuotų Cicerono laiškų leidinių. Pavyzdžiui, Paulus Manutius, *Commentarius Pauli Manutii in epistolas Ciceronis Ad Atticum*, Venetiis: Aldus, 1561 (VUB – II-A1/6).

⁸⁵ Jadvyga Tījūnėlytė, „M. T. Cicerono veikalų leidimas XVI–XVIII a. Lietuvoje“, in: *Bibliotekininkystė ir bibliografijos klausimai*, 1967, t. 6, p. 137–145; Nojus Feigelmanas, *Lietuvos inkunabulai*, Vilnius: Vaga, 1975; Kastutė Čepienė, Irena Petrauskienė, *Vilniaus akademijos spaustuovės leidiniai 1576–1805*: Bibliografija,

išspausdintų XVI–XVII a. Cicerono laiškų nėra daug, tačiau nemažai jų buvo atsivežama iš kitur – Venecijos, Vienos, Liono, Frankfurto, Krokuvos ir kt. Gausūs pakartotiniai leidimai taip pat rodo romėnų epistolografo populiarumą. Dauguma šių leidinių buvo spausdinami su komentarais ir skiriami besimokančiam jaunimui, nes, kaip matėme, iš Cicerono laiškų buvo mokomasi nuo pirmų klasių. Sudėję vienon vieton turimus duomenis, galime apytiksliai pasakyti, kad mokslinėse Vilniaus ir Kauno bibliotekose jų yra ne tiek mažai – turime 37 XV–XVII a. įvairių Cicerono laiškų leidimus.

Apie tai, kokią vietą to meto LDK bibliotekose užėmė Cicerono bei kitų Antikos autorių laiškai, kūriniai, humanistų korespondencijos leidiniai, epistolografijos vadovėliai, galime sužinoti taip pat iš išlikusių, mokslininkų rekonstruotų asmeninių XVI–XVII a. bibliotekų sąrašų. Jos susijusios su savininko interesais, jo profesija, su mokyklų programomis, apskritai su to meto kultūriniais interesais, humanistų veikla, vietiniais poreikiais. Jau nemažai yra rašyta apie Žygimanto Augusto, Jurgio Albinijaus, Alberto Goštauto, Leono Sapiegos, Boguslavo Radvilos, Aleksandro Liudviko Radvilos, Abraomo Kulviečio, Saliamono Risinskio ir kt. asmenines bei akademinės ar vienuolynų bibliotekas⁸⁶. Pavyzdžiui, Radvilų dvariškio, mokytojo,

Vilnius: Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Centrinė biblioteka, 1979; Eugenija Ulčnaitė, „Antikos autoriai XVI–XVIII a. Lietuvoje“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis*, Vilnius, 1993, p. 75–91; *XVII a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 8), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1998; *XV–XVI a. Lietuvos lotyniškų knygų sąrašas*, sudarė Daiva Narbutienė ir Sigitas Narbutas, (*Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 12), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002; *Vilniaus universiteto bibliotekos paleotipai: Katalogas (VUBP)*; Daiva Narbutienė, *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a.*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005; *XV–XVI amžių knygos Kauno bibliotekose: Katalogas*, sudarė Sigitas Lūžys, Rita Urbaitytė, Irena Vitkauskienė, Vilnius, 2006; *XVI–XVII a. lituanika Lietuvos mokslų akademijos bibliotekoje: Katalogas*, sudarė Daiva Narbutienė, Violeta Radvilienė, Dalia Rauckytė-Bikauskienė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007.

⁸⁶ Dėl vietos stokos nurodysime tik keletą tyrinėjimų: Marcelinas Ročka, „Abraomo Kulviečio bibliotekos autoriai ir knygos“ ir „Abraomo Kulviečio bibliotekos pobūdis“, in: Idem, *Rinktiniai raštai*, p. 71–84; 85–94; Kęstutis Gudmantas,

inteligento, reformacijos veikėjo Saliamono Risinskio (Salomo Rysi-
nius, Panterus, Rysiński, apie 1560–1625) bibliotekoje⁸⁷ randame 13
pozicijų su Cicerono kūriniais ar jų komentarais. Dvi iš jų – *Laiškų
artimiesiems* knygos (554 ir 563 sąrašo pozicijos); be to, čia nurodyti
7 tomai Cicerono raštų, kuriuose taip pat galėjo būti jo laišakai (269
pozicija). Šiame sąrašė taip pat yra nemažai ir žymiųjų Antikos, Re-
nesanso veikėjų, humanistų korespondencijos rinkinių, laiškų rašymo
vadovėlių, mūsų aptartų anksčiau: *De conscribendis ep[isto]lis Erasmi,
Vivis et alia* (517 pozicija); *De conscribendis ep[isto]lis Ludovici Vivis,
Conradi Celtis et Chr[istoph]ori Hegendorphini* (394 pozicija); *De
ep[isto]lis conscribendis Simonis Verepei* (420 pozicija); *Laurentii
Vallae De elegantia linguae Latinae* (92 ir 421 pozicijos); *Illustrium
virorum ep[isto]liarum selectores* (374 pozicija); *Ep[isto]lae reg[um],
principum et aliorum sapient[i]um* (457 pozicija); *Salusti ep[isto]le
ad Julium Caesar[em] et Germania Cornelii Taciti* (319 pozicija);
*Iusti Lipsii Varie lectiones electarum libri et ep[isto]larum centuria
prima* (431 pozicija); *Iusti Lipsii Ep[isto]larum centuria secunda*
(541 pozicija); *Iusti Lipsii Ep[isto]larum centurie tres* (597 pozicija);
Ep[isto]larum theologicarum Bezae lib[er] unus (509 pozicija); *Isaaci*

„Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai“, in: *Knygotyra*, 2003, t. 41,
p. 9–24; Levas Vladimirovas, „400 metų kultūros, švietimo ir mokslo tarnybo-
je“, in: *Kultūrų kryžkelėje*, Vilnius: Mintis, 1970, p. 5–88; Idem, *Knygos istorija,
passim*; Irena Petrauskienė, „Knygų plitimo keliai Lietuvoje XVI–XVIII a.“, in:
Kultūrų sankirtos, Vilnius: „Diemedžio“ leidykla, Lietuvos istorijos institutas,
2000, p. 171–187; Edvardas Gudavičius, „Knygos kelias į Lietuvą“, in: *Knygotyra*,
1999, t. 35, p. 47–65; Eugenija Ulčinaite, „Europos humanistų knygos Lietuvoje
(XVI–XVIII a.)“, in: *Vilniaus universiteto bibliotekos metraštis: 1999*, Vilnius, 2000,
p. 41–57; Arvydas Pacevičius, „Bibliotekos“, in: *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos
kultūra: Tyrinėjimai ir vaizdai*, Vilnius: Aidai, 2001, p. 94–108; Daiva Narbutienė,
Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos lotyniškoji knyga XV–XVII a., p. 177–192, 193–
202; Maria Barbara Topolska, *Czytelnik i ksiązka w Wielkim Księstwie Litewskim w
dobie Renesansu i Baroku*, Wrocław: Ossolineum, 1984, p. 184–222 ir kt.

⁸⁷ Žr. Ingė Lukšaitė, „Salomono Risinskio bibliotekos Vilniuje sąrašas“, in: *Iš
Lietuvos bibliotekų istorijos: Teminis mokslo darbų rinkinys*, sud. Juozas Tumelis,
Vilnius, 1985, p. 17–41; pats sąrašas „Spisek i kosztunek więg Solomona Rysiń-
skiego Biblioteczne“, rastas 1967 m. Baltarusijoje, kurį sudaro 822 pozicijos, yra
p. 24–40.

Causaboni Ep[isto]la ad Frontonem (543 pozicija); *Salomonis Frencelli Ep[isto]lae* (608 pozicija); *Fausti Andrelini Ep[isto]le proverbiales* (613 pozicija); *Ep[istol]ae ex Sturmio selectae* (622 pozicija); *Juli C. Skalierei Ep[isto]lae et Or[at]iones* (674 pozicija) ir kt. Be to, sąrašas yra ir Plinijaus Jaunesniojo laišku: *C. Plinii Secundi Ep[isto]larum lib[ri]* (439 pozicija); *Plinii Secundi Ep[istu]lae et panegirici* (746 pozicija). Kaip matyti, epistolografijos žanru Lietuvoje buvo domimasi, mokyklose dėstoma laišku kūrimo teorija ir praktika. Ypač šiuos dalykus buvo būtina išmanyti LDK didikams, humanistams ir kt., susirašinėjusiems su žymiaisiais Vakarų Europos kultūros veikėjais, mokslininkais, humanistais⁸⁸. Apskritai išlikę asmeninių bibliotekų inventoriai liudija tai, kad XVI–XVII a. buvo aktuali Antikos autorių kūryba, formavusi LDK visuomenės pažiūras, mokymo turinį, tam tikras kultūros kryptis.

Taigi Marko Tulijaus Cicerono veikalai sudaro Renesanso epochos humanistinės pasaulėžiūros ir humanistinio išsilavinimo pagrindą. Jo epistolinė kūryba formavo vėlesniųjų laikų epistolografijos tradiciją, buvo klasikinės lotynų kalbos bei stiliaus pavyzdys.

Cicerono laišškai Renesanso epochoje buvo suvokiami kaip svarbi asmenybės formavimo ir individualios raiškos forma. Privatus laiškas tapo svarbia humanistinio judėjimo išraiška, tam tikra publicistikos rūšimi, asmenybės įvaizdžio kūrimo forma.

Cicerono veikalai sudarė didžiausią Renesanso epochoje leidžiamų Antikos autorių veikalų dalį. Iš jo buvo mokomasi taisyklingos lotynų kalbos, stiliaus, frazeologijos, taip pat ir laišku rašymo meno.

⁸⁸ Plačiau apie tai žr.: Ramunė Dambrauskaitė, „Puteanus’ correspondence with the dignitaries of the Grand Duchy of Lithuania“, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies*, vol. 49: *Offprint*, Leuven: Leuven University Press, 2000, p. 201–208; Eugenija Ulčinė, „Opera et necessitudines Iusti Lipsii in Lithuania saeculis XVI–XVII“, in: *Acta selecta Octavi Conventus Academiae Latinitati Fovendae (Lovanii et Antverpiae, 2–6 Augusti MCMXCIII): Estratto*, Romae, 1995, p. 405–422. Plg. lenkų didikų susirašinėjimą su Erazmu Roterdamičiu: *Korespondencja Erazma z Rotterdamu z Polakami*, przełożyła i opracowała Maria Cytowska.

Cicerono veikalų savo asmeninėse bibliotekose turėjo daugelis Lietuvos humanistų, inteligentų, valstybės veikėjų. Cicerono ir kitų Antikos autorių korespondencijos leidimai, Renesanso humanistų laiškų rašymo vadovėliai, mokymo programų turinys, bibliotekų pobūdis – visa tai lėmė Lietuvos Renesanso specifiką, formavo LDK epistolografijos tradicijas.

Įteikta: 2007-12-23
Priimta: 2007-12-30

Dovilė Keršienė

THE LETTERS OF CICERO AND THE TRADITION
OF RENAISSANCE HUMANISTIC
EPISTOLOGRAPHY

Summary

The article deals with the great impact played by M. T. Cicero's correspondence on the occurrence of a specific European letter writing culture in the Renaissance period. M. T. Cicero's correspondence is one of the largest surviving examples of personal and authentic Roman epistolography. The concept of the letter (which is seen as a speech or a conversation between people who are separated by distance) conveyed by it and the style of letters was transferred, with slight modifications, to theoretical works and manuals of epistolography of the Renaissance period, forming a particular nature of humanists' correspondence. A variety of functions performed by the letter at that time shows that it should be treated not only as a document, a piece of literature, a medium of communication but also as an important cultural phenomenon. That is seen from the letter writing manuals of humanists, numerous editions of correspondence by the Antique authors and humanists, the content of curricula and the collection of publications in libraries. Noteworthy, all of that also contributed to the formation of epistolography traditions in the Grand Duchy of Lithuania.